

Onder de pannen zonder gas?

Woningeigenaren en hun afwegingen
voor aardgasvrije alternatieven

Anja Steenbekkers
Samantha Scholte

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

SCP-publicatie 2019-12

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: Hollandse Hoogte, Ries van Wendel de Joode

ISBN 978 90 377 0920 9

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
Samenvatting	6
1 Inleiding	9
1.1 De transitie naar aardgasvrij wonen	9
1.2 Deze studie	10
1.3 Methode	12
1.4 Leeswijzer	16
Noten	16
2 Achtergrond	17
2.1 Het aardgasvrij maken van woningen	17
2.2 Beleid en maatregelen	18
2.3 Het onderzoek in maatschappelijke en politieke context	23
Noten	25
3 Aardgasvrij wonen als transitie	26
3.1 Inleiding	26
3.2 De term ‘transitie’	27
3.3 De dynamiek van een transitie	27
3.4 Het socio-technologische karakter van de transitie	30
4 Aardgasvrij wonen belangrijk?	32
4.1 Belangrijke factoren voor het wonen	32
4.2 Eerste associaties met de term ‘aardgasvrij wonen’	35
4.3 Waarom aardgasvrij wonen?	36
4.4 Samenvatting	42
Noten	42
5 De transitie naar aardgasvrij wonen tot nu toe	43
5.1 Bekendheid met beleid en alternatieven voor aardgas	43
5.2 Beleving van de transitie tot nu toe: overkoepelende thema’s	46
5.3 Samenvatting	51
Noten	51
6 Naar een aardgasvrije toekomst	52
6.1 Beelden van een aardgasvrije toekomst	52

6.2	Wensen over de eigen rol	57
6.3	Wensen over de rol van anderen	61
6.4	Samenvatting	66
	Noten	67
7	Bevindingen, conclusies en beleidsoverwegingen	68
7.1	Bevindingen	68
7.2	Onderliggende waarden voor burgers	71
7.3	Conclusies	75
7.4	Beleidsoverwegingen	79
7.5	Nabeschouwing	84
	Noten	87
	Summary	88
	Literatuur	91
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	97

Voorwoord

Nederland heeft grote ambities om te komen tot een duurzame samenleving. In de Klimaatwet stelt Nederland zich onder meer tot doel om in 2050 de uitstoot van het broeikasgas kooldioxide met 95% te hebben verminderd ten opzichte van 1990. Om de klimaatdoelen te bereiken zijn grote veranderingen nodig in de manier waarop Nederlanders wonen, hun huis verwarmen, eten, reizen, consumeren enzovoort. Een van de ingrijpende maatregelen waartoe het kabinet heeft besloten is de transitie van bestaande wijken naar aardgasvrije wijken. De komende decennia zullen circa 8 miljoen bestaande woningen aangepast worden en alternatieve bronnen krijgen voor ruimteverwarming, warm water en koken. Internationaal gezien is dit een unicum.

Deze omslag naar aardgasvrije woningen zal niet aan burgers voorbijgaan. Zowel huurders als woningeigenaren zullen worden geconfronteerd met maatregelen die tot achter de voordeur reiken en in hun portemonnee voelbaar zijn. Maar wat het precies voor hen gaat betekenen is voorlopig nog onzeker. Zolang de gemeenten en hogere overheden nog geen gemeentelijke transitievisie en warmteplannen hebben – en deze zijn pas in 2021 voorzien – blijft er voor burgers veel onduidelijk. Toch is het niet vanzelfsprekend dat woningeigenaren op helderheid kunnen wachten; als de cv-ketel het begeeft, of in geval van verhuizing, verbouwing of renovatie van de woning, zal men zo goed mogelijk willen anticiperen op wat komen gaat.

Het doel van dit onderzoek was te verkennen hoe deze transitie naar aardgasvrije woningen en wijken wordt ervaren door woningeigenaren. Het burgerperspectief is breed aangevlogen en omvat kennis en beleving, waarden en opvattingen, houdingen en gedragsintenties. Het onderzoek heeft inzichten opgeleverd over opvattingen over het kabinetsbesluit, ervaringen met de transitie naar aardgasvrij wonen, verwachtingen voor de toekomst, en over rollen die men voor zichzelf en andere actoren ziet weggelegd. Daaruit blijkt dat men zich grotendeels neerlegt bij het kabinetsbesluit, maar vanwege verwachtingen over voortschrijdende techniek, zorgen over betaalbaarheid en effectiviteit van maatregelen en onzekerheid over beleid nog weinig initiatief toont met de eigen woning aan de slag te gaan.

De gesprekken hebben diverse aanknopingspunten voor beleid opgeleverd. We hopen dat deze studie bijdraagt aan de ontwikkeling en aanscherping van het beleid dat beoogt burgers te betrekken bij deze omslag naar aardgasvrij wonen.

Het onderzoek is gebaseerd op focusgroepgesprekken met woningeigenaren. In voorbereiding hierop zijn interviews gehouden met diverse domeinexperts. Ik wil allen die aan het onderzoek hebben bijgedragen op deze plaats bedanken voor hun inzet.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

In het kader van het klimaatbeleid heeft het kabinet besloten om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken. Het doel van dit onderzoek was te verkennen hoe deze transitie naar aardgasvrije woningen en wijken wordt ervaren door burgers. We hebben een verdiepende studie opgezet naar de kennis, houdingen en ervaringen van woningeigenaren omtrent de transitie naar aardgasvrij wonen. Hiervoor hebben we vier focusgroepen georganiseerd met in totaal 32 deelnemers die een breed spectrum aan woningeigenaren vertegenwoordigen (op basis van leeftijd, geslacht en opleidingsniveau). In de focusgroepen hebben we gevraagd naar opvattingen over het kabinetsbesluit om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken, wat men tot nu toe van de transitie naar aardgasvrij wonen heeft meegereggen en hoe men de transitie tot nu toe beleeft. Ook hebben we gevraagd welke verwachtingen men heeft van een aardgasvrije toekomst en welke rol men voor zichzelf in deze transitie weggelegd ziet. Uit de gesprekken komt een aantal belangrijke bevindingen naar voren.

Beperkt draagvlak voor de transitie naar aardgasvrij wonen

Draagvlak voor aardgasvrij wonen lijkt beperkt te zijn: men legt zich grotendeels neer bij het kabinetsbesluit, maar toont weinig bereidheid daar zelf iets voor te doen vanwege verwachtingen over voortschrijdende techniek, onzekerheid over beleid en zorgen over betaalbaarheid en effectiviteit van maatregelen. De overgrote meerderheid van de deelnemers is geneigd een afwachtende houding aan te nemen, onder meer vanwege de vele onzekerheden. Het is dus ook onzeker of de actieve opstelling die van woningeigenaren verwacht wordt om zich in te zetten voor het aardgasvrij maken van de eigen woning ook daadwerkelijk wordt bereikt

Men ziet het belang van de achterliggende doelen bij de beleidsrichting naar aardgasvrij wonen, maar is het lang niet altijd eens met de gekozen maatregelen. De legitimiteit van het voorgestelde beleid ligt onder vuur, blijkens kritische houdingen en vraagtekens bij het proces en de inhoud van dit besluit, bij de efficiëntie en transparantie van gemaakte keuzes en bij de verdeling van aansprakelijkheid tussen verschillende groepen burgers, met het oog op de betaalbaarheid van maatregelen. Ook is er enig wantrouwen dat de huidige plannen daadwerkelijk zullen worden doorgezet en beloftes en toezeggingen nagekomen zullen worden. Daarnaast leven er kritische vragen op het niveau van de woning en wijk: wat levert het de woningeigenaar zelf eigenlijk op? Wegen de baten wel op tegen de kosten? Kan iedereen hierin meekomen? Door dergelijke onzekerheden is men in meerderheid niet enthousiast om zelf meteen aan de slag gaan met verduurzaming van de woning; men verwacht hulp van de overheid of andere actoren. Voor de kleine minderheid die, vaak zelfs los van beleid, toch op eigen initiatief de verduurzaming van de woning of de wijk wil aanpakken zijn de kaders veelal nog onvoldoende concreet en de incentives nog ontoereikend om daadkrachtig aan de slag te gaan.

Wisselend kennisniveau, brede behoefte aan duidelijkheid en transparantie

Het beeld over kennis en ervaringen van woningeigenaren met de aardgastransitie is diffuus: sommigen zijn bovengemiddeld op de hoogte, anderen weten nog van niets. Dit verschil in kennisniveaus brengt een interessante uitruil teweeg van ervaringen met het aardgasvrij maken van de woning. Onderling gedeelde kennis lijkt daarbij meer te worden vertrouwd dan kennis van een externe bron. Ongeacht kennisniveau is er een behoefte aan transparantie en duidelijkheid over beleid (waaronder kosten en tijdpad) en alternatieven. Transparantie over het proces, ook al is dit nog niet geheel ingevuld, is voor de meeste gespreksdeelnemers erg belangrijk.

Men voelt zich (te) weinig betrokken bij de transitie

Onder veel woningeigenaren leeft het gevoel dat aardgasvrij wonen iets is wat burgers opgelegd krijgen. Het gevoel weinig betrokken te zijn gaat samen met een zekere gelatenheid. Men ziet de transitie naar aardgasvrij wonen als een gegeven. In dit stadium, waarbij er nog nauwelijks plannen zijn om woningen van het aardgas los te koppelen, is een dergelijke houding niet verrassend. Zij staat echter de stap naar werkelijk participeren in de weg, en dat is problematisch wanneer er van burgers in de transitie veel wordt verwacht. Op het niveau van de gemeente lijken er voor pilotwijken al keuzes voor alternatieven te zijn gemaakt waarvan de deelnemers die er wonen veelal nog niet op de hoogte zijn. Zolang woningeigenaren niet bekend zijn met concrete plannen (in voorbereiding) voor de wijk, kunnen ze ook niet tonen dat ze betrokken willen zijn. Er leeft onder woningeigenaren de behoefte om hun zorgen en vragen over de transitie al in een vroeg stadium te kunnen delen.

Betaalbaarheid is een zorg, maar hangt sterk samen met andere zorgen

Zorgen over de betaalbaarheid van alternatieven voor aardgas lijken met name gerelateerd aan bezorgdheid over effectiviteit van alternatieve warmtebronnen, over het verlies aan controle en over onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen. Daarnaast vreest men voor een tweedeling in de samenleving en stelt men dat de kosten van de transitie rechtvaardig moeten worden verdeeld. Er is geen eensgezindheid over hoe zo'n rechtvaardige verdeling eruit moet zien. Wel is er brede steun voor de objectgebonden financiering (waarbij kosten over langere perioden kunnen worden uitgesmeerd omdat de lening niet aan de persoon maar aan de woning wordt gekoppeld), mits er onder gunstige condities kan worden geleend en de woonlasten per saldo niet omhooggaan.

Zowel autonomie als gezamenlijkheid zijn voor woningeigenaren belangrijk

Wat betreft de mate waarin men het heft in eigen handen wil nemen, zien we enerzijds de bekende verdeling in koplopers, volgers en achterblijvers en anderzijds die tussen meer individualistisch en meer collectivistisch ingestelde personen. Onder deze tegenstellingen gaan verschillen schuil in het belang dat men hecht aan autonomie versus gezamenlijkheid. Iedereen spreekt uit controle te willen behouden over zijn/haar eigen situatie. Tegelijkertijd zien velen wel iets in een collectieve aanpak waarbij kennis, kunde en kosten kunnen worden gedeeld. Ook ziet men een belangrijke rol voor de overheid weggelegd om de aanpassing van het warmtesysteem als nutsvoorziening goed georganiseerd te laten verlopen.

1 Inleiding

1.1 De transitie naar aardgasvrij wonen

Het is bijna niet voor te stellen dat aardgas als basisvoorziening pas 55 jaar geleden breed werd geïntroduceerd, in de plaats van kolenkachels en onveilig stadsgas. Na de ontdekking van het grote Groningse gasveld in 1959-1960 legde de overheid in een mum van tijd een landelijk, fijnmazig gasnet aan (ook naar België). Toen in 1963 de eerste bestaande woningen overgingen van steenkool of stadsgas op aardgas, werden de bewoners ontzorgd en ondersteund bij deze innovatie; zo werden ze uitgebreid geïnformeerd over de aanstaande veranderingen, hun fornuizen werden zo nodig ingeruild of omgebouwd, en de kosten hiervan werden door de overheid gedragen (Verbong en Schippers 2000). Minstens zo belangrijk: de overlast werd zoveel mogelijk beperkt en zo nodig werden overbruggende maatregelen getroffen.

Zo'n 50 jaar later kan het gros van de Nederlanders zich geen woning zonder gasvoorziening voorstellen. Internationaal gezien is het aardgasgebruik voor huishoudelijke doeleinden vrijwel nergens zo hoog als in Nederland (EZ 2016a): vrijwel alle woningen (98%) zijn aangesloten op het gasnet en gebruiken gas voor ruimteverwarming, warm water en koken (RLi 2017). De transitie naar aardgasvrije woningen en wijken werd aanvankelijk vooral als een (bouw)technisch, infrastructureel en bestuurlijk vraagstuk benaderd, maar vergt evengoed een sociaal-culturele aanpassing. In veel gevallen behelzen de maatregelen letterlijk ingrepen 'achter de voordeur' en grijpen daarmee in op het dagelijks leven en het 'thuisgevoel' van de bewoners (Notten 2016).

De energietransitie in de gebouwde omgeving die het kabinet heeft ingezet naar aanleiding van het internationale Klimaatakkoord van Parijs (2015) en vooruitlopend op het nationale Klimaatakkoord, zouden we in navolging van diverse auteurs willen karakteriseren als een sociaal-technisch vraagstuk (zie verder hoofdstuk 3). Er is een aantal zaken dat de transformatie naar aardgasvrije woningen en wijken compliceert. Elke woning is anders en ook iedere bewoner is uniek qua behoeften, wensen en verwachtingen. De uitvoering in de vorm van een wijkenaanpak ligt primair bij gemeenten, maar de gemeentelijke en regionale warmtevisies laten veelal nog op zich wachten tot eind 2021. Daarnaast vraagt de verduurzaming van woningen voor aardgas om een samenspel van diverse actoren op verschillende schaalniveaus, zoals gemeenten en regionale samenwerkingsverbanden, woningcorporaties en bewonerscollectieven, en bedrijven en opleidingen op het terrein van energie(distributie), bouw en installatie. Voeg daarbij de nodige urgentie om snel tot een reductie van kooldioxide-emissies te komen, en onduidelijkheid over de financiering van de woningaanpassingen en collectieve infrastructuur, en je hebt het recept voor een complexe socio-technologische transitie.

Doordat woningen en andere gebouwen onderdeel zijn van het beleid om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken, stelt de overheid burgers (vooralsnog impliciet) voor de

taak om hun huizen te gaan verduurzamen. Daardoor worden bewoners c.q. woningeigenaren belangrijke actoren¹ in deze transitie, althans in de perceptie van de beleidsmakers. Het is onduidelijk hoe burgers daar zelf over denken. Dat brengt ons bij het doel van deze studie.

1.2 Deze studie

Het doel van deze verkennende studie is het verkrijgen van een eerste inzicht in wat de transitie naar aardgasvrije woningen en wijken betekent voor woningeigenaren. We hebben ervoor gekozen om in deze studie huurders buiten beschouwing te laten, omdat in hun geval met name de woningcorporaties worden aangesproken (Klimaatberaad 2019: 16) om de renovaties van de woningen te initiëren en voor hun rekening te nemen (onder de aanname dat de huurverhoging gecompenseerd zal gaan worden met de voorziene verlaging van energiekosten). Woningeigenaren worden echter geacht zelf in actie te komen om hun woning te verduurzamen. Ze zijn dan een belangrijke partij in de besluitvorming over de toekomst van de wijk (Klimaatberaad 2019: 16). Maar ook is woningeigendom een factor in het energieverbruik en het energiegedrag in de woning en in het investeringsgedrag (VROM 2010). Het leek ons in deze verkennende studie daarom het meest relevant ons te richten op woningeigenaren.

Hoewel voor de meeste woningeigenaren in Nederland het aardgasvrij maken van de woning nog toekomstmuziek is, maken sommigen het aardgasvrij maken van hun wijk en/of woning al aan den lijve mee. Zowel praktische ervaringen als meer abstracte toekomstbeelden zijn belangrijk om te leren over de wijze waarop de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving door woningeigenaren op dit moment wordt beleefd en welke rol zij voor zichzelf in de transitie zien. Om die reden stellen we drie onderzoeksvragen centraal.

De eerste vraag is: *Hoe staan woningeigenaren tegenover het kabinetsbesluit om aardgas uit de gebouwde omgeving te bannen?* We stellen deze vraag omdat het belang van een aardgasvrije gebouwde omgeving niet vanzelfsprekend is. Verschillende onderzoeken tonen aan dat zorgen over klimaatverandering toenemen, maar laten ook zien dat er geen overeenstemming is over de wijze waarop klimaatverandering moet worden tegengegaan (Van Dalen en Henkens 2019; Dekker en Den Ridder 2019). Dat er brede steun is voor het tegengaan van klimaatverandering, betekent niet automatisch dat er evenveel steun is voor het aardgasvrij maken van woningen: burgers kunnen namelijk ook vinden dat niet zijzelf, maar juist andere actoren zoals de industrie aan zet zijn om de CO₂-uitstoot te verminderen (Dekker et al. 2016).

Daarnaast is het doel van deze vraag ook om inzicht te vergaren in hoe belangrijk een aardgasvrije energievoorziening voor burgers in het dagelijks leven is, in en om de woning. Niet iedereen zal dromen van een warmtepomp in de woning ter vervanging van aardgas. In plaats daarvan zullen sommigen meer belang hechten aan het verbeteren van de veiligheid in de buurt of het contact met de burens. Een duurzame woning staat daarom naast

andere doelen die men aan het wonen verbindt. In sommige gevallen kan duurzaamheid met die doelen worden verbonden: we weten dat mensen die zonnepanelen op hun dak leggen dat ook om andere redenen doen, bijvoorbeeld omdat het op de lange termijn een kostenbesparing oplevert of omdat zij op het gebied van technologie graag voorop lopen (Schelly 2014). In sommige gevallen kan duurzaamheid echter ook met andere doelen conflicteren. Zo is een duurzame houtkachel niet erg bevorderlijk voor de lokale luchtkwaliteit, maar ervaart men dat wel als gezellig en sfeervol. Hoe men het aardgasvrij maken van de woning ziet ten opzichte van andere wensen die men heeft voor de woning, is belangrijk voor de wijze waarop burgers zelf met het aardgasvrij wonen aan de slag gaan.

De tweede vraag die we in deze studie behandelen is: *Hoe maken woningeigenaren de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving tot dusver mee?* De transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving is reeds in gang gezet. Dat betekent dat in sommige wijken al concreet actie is ondernomen of al communicatie over maatregelen heeft plaats gevonden. Daarnaast is in het afgelopen jaar ook op nationaal niveau de aandacht voor het klimaatprobleem, en de daarmee gepaard gaande maatregelen voor de energietransitie, sterk toegenomen. Om rekening te houden met woningeigenaren die op verschillende wijze met de aardgastransitie in aanraking zijn gekomen, waarbij sommigen slechts iets voorbij hebben horen komen en anderen al praktische ervaring hebben, stellen we deze onderzoeksvraag daarom op macro- en microniveau: *wat weten burgers over het voorgestelde beleid en de alternatieven voor aardgas? Welke ervaringen heeft men inmiddels opgedaan met het aardgasvrij maken van woningen en de buurt?*

Dat brengt ons bij de laatste onderzoeksvraag: *Hoe kijken woningeigenaren aan tegen een aardgasvrije toekomst?* Het beleid om Nederland aardgas vrij te maken is gefaseerd en gaat uit van een versnelling: in 2030 zijn 1,5 miljoen woningen aardgasvrij en in 2050 alle woningen in Nederland. Sommige gemeenten doen daar zelfs nog een schepje bovenop en stellen dat zij al in 2030 zonder aardgas verder willen. Hoe helder het doel ook lijkt te zijn, de beweging naar een aardgasvrije samenleving is omgeven met een groot aantal onzekerheden. Wat zullen de kosten zijn? Welke alternatieven zijn er voor welke woningen beschikbaar? Wie speelt in de uitvoering van deze maatregelen welke rol? Hoe het transitiepad naar een aardgasvrije woonomgeving er precies uit komt te zien is dus onduidelijk. Het denken daarover wordt met name gestuurd door wensen, verwachtingen en toekomstbeelden. Om meer inzicht te vergaren in hoe woningeigenaren zich verhouden tot diverse toekomstperspectieven, delen we de laatste onderzoeksvraag op in de volgende deelvragen: *welke verwachtingen hebben woningeigenaren van de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving? Wat is de houding van woningeigenaren ten aanzien van hun eigen rol en de rol van de overheid in het realiseren van een aardgasvrije toekomst?*

Zoals wellicht is opgevallen, is er tussen deze onderzoeksvragen enige overlap: hoe men tegen het beleid van een aardgasvrije gebouwde omgeving aankijkt staat niet los van hoe men die transitie tot nu toe beleeft of welke verwachtingen men van heeft van een aard-

gasvrije toekomst. Toch vinden we het nuttig deze perspectieven op de aardgasvrije gebouwde omgeving – als beleidsmaatregel, als bestaande praktijk en als toekomstgerichte beweging – in eerste instantie uit elkaar te trekken (in hoofdstuk 3 lichten we dit verder toe). De antwoorden op deze vragen zullen we in de slotbeschouwing in samenhang bezien.

Dit rapport is de eerste verdiepende studie die het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft verricht op het duurzaamheidssterrein. In ons onderzoek stellen we het burgerperspectief centraal in een veld waarin techniek, infrastructuur en financieel-economische modellen veelal de hoofdrol spelen en waar publieke actoren en bedrijven de dienst uitmaken. Het SCP neemt hierbij een neutrale positie in ten opzichte van het beleid. Het kwalitatieve karakter van deze studie maakt dat deze indicatief is voor de diverse manieren waarop woningeigenaren de energietransitie in den brede, en de warmtetransitie in het bijzonder, ervaren. We kunnen aan deze studie geen algemene conclusies verbinden over het draagvlak in de samenleving voor deze transitie (zie daarvoor Den Ridder et al. 2019), of over wat deze transitie betekent voor de groep huurders.

1.3 Methode

Omdat er nog maar beperkt inzicht is in hoe burgers de transitie naar aardgasvrij wonen ervaren, is dit een verkennende, kwalitatieve studie. Met deze benadering beogen we zicht te krijgen op wat er in de beleving van burgers komt kijken bij deze omslag, enerzijds om handreikingen te bieden aan beleidsmakers die maatregelen rond de transitie instigeren, anderzijds om voeding te geven aan kwantitatieve dataverzameling over elementen die belangrijk kunnen zijn voor de monitoring² van de Nederlandse burger tijdens duurzaamheidstransities.

Opzet en methode

We kozen voor dataverzameling onder woningeigenaren via focusgroepen.³ Een focusgroep is een gesprek met meer personen om diepere inzichten te genereren over hoe de deelnemers over een bepaald thema denken. Het gesprek werd gevoerd via open vragen zodat de beantwoording inzicht geeft in belangrijke aspecten van deze transitie en motieven van deelnemers. Belangrijk voor de discussie in een focusgroep is de interactie tussen deelnemers. Om de dynamiek in de groep in goede banen te leiden wordt de focusgroep geleid door een moderator.

Deelnemers zijn bij werving niet ingelicht over het exacte thema van de focusgroep, de uitnodiging werd gedaan onder verwijzing naar ‘wonen in de toekomst’. De reden hiervoor was om te vermijden dat vooral mensen met bovengemiddelde interesse aan het onderzoek zouden willen meewerken. Bij de selectie van deelnemers hebben we gestreefd naar zoveel mogelijk diversiteit in geslacht en leeftijd. Ook streefden we naar enige regionale variatie. Daarnaast hebben we bij de opzet van de focusgroepen rekening gehouden met een aantal specifieke kenmerken van deelnemers. Zij moeten zich vrij voelen hun mening naar elkaar toe te uiten en voldoende raakvlakken vinden met elkaars perspectieven.

Dit kan in het gedrang komen wanneer zij te veel van elkaar verschillen. Het is dus belangrijk te kijken naar welke factoren van invloed zijn op de ervaringen die men met het onderwerp heeft.

We veronderstelden dat kennis van beleid en alternatieven voor aardgas belangrijk zou zijn voor het verloop van de gesprekken. We beredeneerden dat kennis in eerste instantie af zou hangen van directe ervaring met aardgasvrij wonen: in sommige wijken worden immers al woningen van het aardgas afgehaald. Daarom kozen we ervoor om deelnemers te werven uit enerzijds bestaande wijken waarvoor al plannen richting aardgasvrij waren (bijvoorbeeld binnen de Green Deal Aardgasvrije Wijken⁴ en de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken⁵ van het ministerie van Binnenlandse Zaken) en anderzijds wijken waarvoor nog geen plannen bekend waren. Met het oog op regionale variatie zijn twee focusgroepen binnen en twee buiten de Randstad georganiseerd. Dit resulteerde in twee groepen met deelnemers uit diverse pilotwijken aardgasvrij in de regio Rotterdam/Den Haag en in de regio Arnhem/Nijmegen/Wageningen. In de andere twee groepen kwamen de deelnemers uit willekeurige wijken uit (kleinere) gemeenten in de wijde omtrek van regio Amsterdam en regio Amersfoort (zie kaartje 1 in de bijlage). Wanneer we in de rest van dit rapport refereren aan ‘pilotwijken’ en ‘niet-pilotwijken’ bedoelen we dit onderscheid. De deelnemers uit de niet-pilotwijken zijn geworven via het I&O-panel, de deelnemers uit pilotwijken via deur-tot-deurbenadering.

Zowel bij de Green Deal Aardgasvrije Wijken als bij de Proeftuinen Aardgasvrije Wijken is de participatie van bewoners als expliciete voorwaarde gesteld voor de plannen in de geselecteerde wijken. Daarnaast was een voorwaarde voor de bijbehorende Rijkssubsidie dat de uitvoering van het project al in 2018 moest kunnen beginnen. Onze aanname was dan ook dat bewoners uit de geselecteerde wijken op een of andere manier al van de plannen op de hoogte waren gesteld of geraakt op het moment dat ons veldwerk in november 2018 startte. Hoewel we niet verwachtten dat elke bewoner goed weet wat er in zijn of haar buurt speelt, verwachtten we wel dat enkele betrokken buurtbewoners kennis zouden hebben genomen van de plannen voor een aardgasvrije wijk. We gingen er ook van uit dat de kans groot was dat juist die bewoners zouden ingaan op de uitnodiging om mee te komen praten. Niet iedereen is immers gewillig om tegen een kleine vergoeding een vrije avond op te offeren voor een gesprek over het ‘wonen in de toekomst’. Op de juistheid van deze aannames komen we bij het bespreken van onze bevindingen terug.

Daarnaast hebben we om drie redenen ervoor gekozen de focusgroepen in te delen op basis van opleidingsniveau. Ten eerste veronderstelden we dat kennis over en directe ervaring met aardgasvrij wonen (afhankelijk van het al dat niet wonen in een pilotwijk) samen zou hangen met opleidingsniveau. Ten tweede verwachtten we ook dat opleidingsniveau, vanwege de sterke samenhang met inkomen, een belangrijke rol zou spelen in de mogelijkheden die men heeft bij het verduurzamen c.q. renoveren van de woning.

Ten derde blijkt uit eerdere ervaring dat bij gemengde groepen met deelnemers met zowel de laagste als de hoogste opleidingsniveaus, de laatsten het gesprek domineren waardoor laagopgeleiden onvoldoende aan het woord komen of zich niet op hun gemak voelen.

De opzet was te streven naar twee groepen bestaande uit voornamelijk hogeropgeleiden, en twee groepen bestaande uit laag/middelbaar opgeleide deelnemers. In de praktijk bleek dit niet uitvoerbaar, doordat er slecht één lageropgeleide persoon bereid gevonden werd tot deelname. Bij de deelnemers die uit het panel van I&O werden geworven, konden we de groepen wel differentiëren naar opleidingsniveau (groep 1 middelbaar opleidingsniveau, groep 2 hoog opleidingsniveau). Maar bij de werving aan de deur lukte dit niet (groep 3 en 4); het bleek al een uitdaging om überhaupt acht mensen aan tafel te krijgen. Dat resulteerde in twee gemixte focusgroepen waarin meer dan de helft van de deelnemers hoogopgeleid was. Daarom zullen we voor verschillen tussen opleidingsniveaus in dit rapport met name naar groep 1 en groep 2 kijken. Een belangrijke kanttekening hierbij is wel dat het op basis van deze studie niet mogelijk is om harde uitspraken te doen over verschillen in houdingen als gevolg van opleidingsniveau. Waar we verschillen constateren zullen die met name hypothese-vormend zijn, zodat zij in toekomstig onderzoek nader kunnen worden onderzocht.

Uiteindelijk hebben er voor deze studie vier focusgroepen plaatsgevonden met in totaal 32 woningeigenaren. In tabel 1.1 zijn de kenmerken van de deelnemers aan deze groepen weergegeven. Voor een uitgebreide toelichting op de opzet en methoden van dit onderzoek verwijzen we naar de onderzoeksverantwoording in de bijlage.

Tabel 1.1

Kenmerken van de focusgroepdeelnemers

groep	datum en plaats	herkomst gemeente	pilotwijk	opleidingsniveau	geslacht	leeftijd (gemiddeld)
1	5-11-2018, Amsterdam	Aalsmeer (1), Amstelveen (1), De Ronde Venen (1), Edam-Volendam (1) Gooise Meren (1), Haarlem (1), Heerhugowaard (1), Uithoorn (1)	nee	laag (1) midden (7) hoog (0)	man (4) vrouw (4)	34-74 (59)
2	6-11-2018, Amersfoort	Amersfoort(2), Deventer (2), Lelystad (1), Soest (1), Veenendaal (1), Zeewolde (1)	nee	laag (0) midden (0) hoog (8)	man (4) vrouw (4)	21-71 (52)
3	19-11-2018, Rotterdam	Den Haag (3), Rotterdam (6)	ja	laag (0) midden (3) hoog (6)	man (5) vrouw (4)	23-53 (39)
4	22-11-2018, Arnhem	Arnhem (4), Nijmegen(2), Wageningen (1)	ja	laag (0) midden (2) hoog (5)	man (6) vrouw (1)	20-71 (52)

Gesprekslijn

De bijeenkomsten met de focusgroepen duurden elk twee uur. De eerste helft van het gesprek besteedden we aan de introductieronde, belangrijke aspecten van het wonen, eerste associaties met aardgasvrij wonen, eerste toekomstbeelden en kennis en houding omtrent de doelen en maatregelen. Op gezette momenten tijdens de focusgroep brachten we over beleidsdoel en alternatieven voor aardgas gerichte informatie in, waardoor deze methode feitelijk een interventie op zich was. De tweede helft richtte zich op een aantal toekomstschetsen die op basis van interviews met experts waren opgesteld (zie de bijlage), gevolgd door een korte evaluatie van het gesprek en eventuele nabranders. Om de discussie over aardgasvrij wonen te voeden brachten we in de focusgroepen op meerdere momenten materiaal in, zoals informatie over wat de alternatieven voor aardgas zijn in de woning. Waar we dat deden lichten we dat nader toe in de bespreking van de bevindingen verderop in dit rapport. De rapportage volgt in grote lijnen de structuur van de focusgroep (zie tabel 1.2).

Tabel 1.2

Structuur van de focusgroep

onderdeel	beschrijving
introductieronde	Deelnemers stellen zich kort voor, spelregels voor het gesprek worden uitgelegd.
woonwaarden	Wat vindt u belangrijk aan uw leefomgeving? En aan uw woning? Wat maakt het wonen prettig?
eerste associaties aardgasvrij wonen	Deelnemers schrijven ieder voor zich op wat hun eerste associaties zijn met het onderwerp 'aardgasvrij wonen'. Daarna worden deze associaties in groepsverband besproken.
verkenning toekomstbeelden	Deelnemers uit de niet-pilotgroepen visualiseren gezamenlijk hoe een toekomst zonder aardgas er uitziet ('de ruimtereis') om het denken over aardgasvrij wonen op gang te brengen. In de focusgroepen met pilotwijkbewoners werd dit achterwege gelaten om meer tijd te kunnen besteden aan het volgende onderdeel.
kennis en houding tegenover doelen en maatregelen	Na een korte introductie over het doel werd gevraagd in hoeverre men al op de hoogte is van het voorgestelde beleid en wat men daarvan vindt. Hetzelfde proces herhaalde zich voor de alternatieven, waarbij na een korte introductie van elk alternatief gevraagd werd wat men hiervan wist en wat men erover dacht.
narratieven	In elke focusgroep zijn drie narratieven behandeld die een mogelijk toekomstscenario weergeven. Het 'nu-scenario' waarbij de situatie van nu werd beschreven, kwam in elke focusgroep terug. De drie andere scenario's werden in de focusgroepen afgewisseld, zodat elk scenario minimaal twee keer aan bod kwam (één keer in een focusgroep met mensen uit een pilotwijk en één keer in een focusgroep met mensen uit een andere wijk).
afronding	Nabranders en korte evaluatie.

1.4 Leeswijzer

Het rapport vervolgt met twee inleidende hoofdstukken. In hoofdstuk 2 gaan we in op de beleidscontext van deze studie. We bieden een beknopt overzicht van de huidige stand van zaken omtrent het klimaatbeleid en van veronderstellingen onder dit beleid en gaan in op maatschappelijke en politieke gebeurtenissen die de actuele situatie rondom dit onderzoek weergegeven. Vervolgens schetsen we in hoofdstuk 3 het theoretische kader van deze studie en verbinden we onze onderzoeksvragen aan de huidige literatuur. Wat kunnen we op voorhand al zeggen over hoe burgers tegenover aardgasvrij wonen staan? We positioneren aardgasvrij wonen als een transitie met belangrijke technologische componenten, maar ook als een beleidsdomein waartoe burgers zich op een bepaalde manier verhouden. Dat biedt ruimte om te reflecteren op de manier waarop burgers omgaan met technologische kwesties en de manier waarop burgers (wensen te) participeren in overheidsbeleid. De bevindingenhoofdstukken 4, 5 en 6 geven de resultaten van onze analyse weer; hierbij volgen we globaal de structuur in de focusgroepen. Hoofdstuk 4 gaat in op de eerste onderzoeksvraag: we rapporteren wat woningeigenaren in de gesprekken benoemden als belangrijk aan de woon- en leefomgeving en behandelen hoe gespreksdeelnemers reflecteren op de ambitie om Nederland aardgasvrij te maken. In hoofdstuk 5 gaan we in op de kennis en ervaringen die men tot nu toe met de aardgastransitie heeft en in hoofdstuk 6 stellen we de geuite verwachtingen en wensen voor een aardgasvrije toekomst centraal. In het slothoofdstuk (7) reflecteren we op de opgedane inzichten. We geven allereerst antwoord op de onderzoeksvragen en blikken hierbij ook kort terug op onze eigen onderzoeksofzet en toetsen onze aanvankelijke aanname over het verschil tussen pilotwijken en niet-pilotwijken aan de bevindingen. We relateren onze uitkomsten aan bevindingen uit eerder onderzoek en de bredere context van de energietransitie. Vervolgens gaan we in paragraaf 7.2 in op de grotere thema's die als rode draad door het onderzoeksthema heen lopen. Na enkele overkoepelende conclusies (§ 7.3) leggen we ten slotte in paragraaf 7.4 de verbinding tussen ons onderzoek en de bredere beleidscontext en schetsen we een aantal handreikingen voor beleid. We besluiten met een korte nabeschuiving in paragraaf 7.5.

Noten

- 1 'Cruciaal is dat bewoners gaan meedenken en meedoen in de transitie naar aardgasvrije wijken.' (Klimaatberaad 2019: 26).
- 2 De input is benut bij de dataverzameling in het kader van de verkennende studie voor de Burgermonitor die zich richt op het burgerperspectief van de energietransitie.
- 3 Voor de opzet en uitvoering de focusgroepen werkten we samen met I&O Research.
- 4 RVO (2017).
- 5 Ollongren en Wiebes (2018).

2 Achtergrond

In hoofdstuk 1 beschreven we dat in deze studie het burgerperspectief op de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving centraal staat. Maar waar gaat het nu eigenlijk om bij deze transitie? Welke alternatieven zijn er (tot dusver) voorhanden en welke beleidsmaatregelen worden er getroffen? In welke politieke en maatschappelijke context hebben we deze studie verricht? Op deze vragen gaan we in dit hoofdstuk in.

2.1 Het aardgasvrij maken van woningen

Hoewel veel mensen bij aardgas in de woning met name denken aan een gasfornuis, bestaat het grootste deel van het particuliere gasgebruik uit verwarming van de woning via de cv-ketel. Vandaar dat de aardgastransitie ook wel wordt aangeduid als de warmtetransitie. Een belangrijk deel van de besparing op aardgasverbruik kan dan ook worden gerealiseerd door de woning te isoleren: hoe minder warmte er verloren gaat, hoe minder warmte je hoeft op te wekken. Onderdeel van de aardgastransitie is dus zowel de inperking van de vraag naar warmte als het bieden van duurzame alternatieven voor aardgas als warmtebron. Zeker voor oudere woningen met matige isolatie is het lastig om een goed alternatief te vinden voor ruimteverwarming door aardgas. Dit betreft circa 1,5 miljoen vooroorlogse woningen en 3 miljoen naoorlogse woningen van vóór 1980 (BZK 2019). Voor het aardgasvrij maken van woningen is daarom altijd om een combinatie van technische maatregelen nodig (zie kader 2.1). Overigens wordt er nog volop ontwikkeld aan alternatieve en ondersteunende technieken, die mogelijk voor een stroomversnelling kunnen zorgen en de energiekosten kunnen drukken (ECN-TNO 2019).

Kader 2.1 Alternatieve warmtebronnen voor aardgasvrije woningen

Onderstaande alternatieven zijn medio 2019 breed gecommuniceerd naar het publiek door MilieuCentraal. In plaats van de hr-ketel op aardgas zijn er verschillende mogelijkheden, de ene duurzamer dan de andere:

- een volledige warmtepomp (per woning of samen met een blok huizen);
- een hybride warmtepomp: een kleine elektrische warmtepomp samen met een hr-ketel (dit is duurzaam als het aardgas vervangen wordt door groen gas);
- een warmtenet in de wijk (stadsverwarming), waar je woning op is aangesloten;
- infraroodpanelen (alleen in bepaalde situaties duurzaam);
- een pellet-cv-ketel of biomassaketel op resthout.

Ook je radiatoren gaan (deels) veranderen. Warmtepompen en warmtenetten met lage temperatuur werken het beste met vloerverwarming, wandverwarming of speciale radiatoren voor lage-temperatuurverwarming.

Met zonnepanelen op je dak kun je bovendien zelf de energie opwekken die je nodig hebt.

Bron: MilieuCentraal (2019)

Hoe burgers bij deze transitie betrokken willen en kunnen worden is nog niet inzichtelijk; wel is duidelijk dat de uitfasering van gas in de bestaande bouw veel van burgers zal vragen, in het bijzonder van woningeigenaren. Zij zijn immers in de meerderheid op de woningmarkt en hebben zelf zeggenschap over het al dan niet doen van ingrepen in de woning.

Ook over de kosten en de betaalbaarheid van deze transitie zijn nog veel onduidelijkheden. De kostenschattingen lopen ver uiteen (EIB 2018; PBL 2019). De ambitie is om de transitie uiteindelijk woonlastenneutraal te realiseren, zodat de kostenbesparing door reductie in energieverbruik net zo groot is als de investering voor verduurzaming van de woning. Voor de meeste woningen lijkt dit vooralsnog niet mogelijk. Overheden denken daarom na over financiële constructies om de 'onrendabele top' (de kosten die niet teruggewonnen worden door energiebesparing) te compenseren.

2.2 Beleid en maatregelen

Beleid

Nederland is vooralsnog het enige land dat werkt aan een uitfasering van aardgas. Onder invloed van internationale afspraken in het Klimaatakkoord van Parijs in 2015 heeft de Nederlandse regering zich geschaard achter de ambitie om de uitstoot van broeikasgassen snel omlaag te brengen om klimaatverandering tegen te gaan. In het *Energierapport* (EZ 2016a) kondigde de overheid aan aardgasgebruik voor ruimteverwarming zo snel als mogelijk te willen vervangen door CO₂-arme alternatieven, en gaf zich daarbij rekenschap van de consequenties voor onder andere de gebruikers. In de Energieagenda van 2016 is dit streven vervolgens uitgewerkt in een reductiedoel voor Nederland van 80%-95% in 2050 (EZ 2016b). Rond de beweging naar aardgasvrij wonen ondertekenden tientallen gemeenten in samenwerking met maatschappelijke organisaties het manifest *VanGasLos* om een experimenteel begin te maken met de uitvoering (De Ridder en Gorter 2017).

De wens om de winning en het gebruik van aardgas in Nederland uit te faseren is opgetekend in het regeerakkoord 2017-2021. Het streven is dat in 2050 alle Nederlandse woningen aardgasvrij zijn. Concreet betekent dit dat zo'n 7 miljoen bestaande woningen en 1 miljoen andere gebouwen moeten worden aangepakt. Nadrukkelijk wordt daarbij gesproken over een wijkgerichte aanpak. De eerste periode is het streven om jaarlijks zo'n 30.000-50.000 woningen van het gas af te halen. Een versnelling moet ervoor zorgen dat dit vanaf 2021 jaarlijks 200.000 woningen zijn (Rijksoverheid 2017).

Drie concrete klimaatdoelen zijn inmiddels in de Klimaatwet¹ wettelijk vastgelegd: Nederland moet de CO₂-uitstoot hebben teruggedrongen met 49% in 2030 en met 95% in 2050 (beide ten opzichte van de uitstoot in 1990). Ook moet in 2050 'een volledig CO₂-neutrale elektriciteitsproductie' zijn gerealiseerd. Toch heeft de wet geen formeel juridische kracht, want het is een kaderwet die het kabinet voor een inspanningsverplichting stelt (Volkskrant 2019).

De maatregelen die nodig zijn om de wettelijke doelstellingen te realiseren zijn vastgelegd in het Klimaatakkoord. Het kabinet wil onder meer de CO₂-uitstoot door het verwarmen van woningen in 2050 tot nul gereduceerd hebben. Deze ambitie wordt versterkt door het besluit van het kabinet om de Nederlandse gaswinning de komende jaren verregaand te verminderen (TK 2017/2018a). Dit besluit werd genomen om het aardbevingsrisico in Groningen te verminderen en de veiligheid van de inwoners aldaar te garanderen.² Om een kleiner aanbod aan aardgas op te vangen zal echter ook de vraag naar aardgas moeten worden teruggedrongen. Met dat doel voor ogen is voor nieuwbouwwoningen per 1 juli 2018 al de wettelijke maatregel ingegaan dat deze in principe worden opgeleverd zonder aansluiting op het aardgasnet (TK 2017/2018a).

Door de keuze voor een wijkgerichte aanpak ligt de uitvoering van deze gastransitie primair bij gemeenten. Via het manifest *VanGasLos* hebben meerdere gemeenten in 2016 in samenwerking met woningcorporaties de handschoen opgepakt en is de transitie naar een aardgasvrij Nederland in gang gezet (De Ridder en Gorter 2017). Om dit proces te versnellen en te leren hoe dit op te schalen, hebben verschillende overheden, bedrijven en andere maatschappelijke organisaties in 2017 de Green Deal Aardgasvrije Wijken gesloten en heeft de rijksoverheid in 2018 binnen het programma Aardgasvrije Wijken 27 wijken aangewezen als 'proeftuin'.

Omdat gemeenten meestal niet zelfstandig de alternatieven voor aardgas kunnen organiseren, zijn er zogeheten Regionale Energie Strategieën (RES) nodig. Onlangs is een landsdekkende indeling van Nederland in 30 RES-regio's vastgesteld (Programmabureau RES 2019). Gemeenten moeten uiterlijk in 2021 een warmtevisie hebben ontwikkeld, waarin beschreven staat welke aanpak zij per wijk beogen. Deze dient aan te sluiten bij de regionale visie, waarbij vraag en aanbod van warmte, elektriciteit en (bio)gas bij elkaar dienen te komen.

Aannamen onder het beleid naar aardgasvrij wonen

In de aanloop naar het uiteindelijke Klimaatakkoord is de uitwerking van maatregelen steeds verder aangescherpt en zijn de aannames onder het beleid geëvolueerd. Ten tijde van de analyse van beleidsaannames voor dit onderzoek waren het ontwerp-Klimaatakkoord (en onderliggende publicaties) de meest actuele bron.³ In het ontwerp van het Klimaatakkoord klinkt het besef door dat betrokkenheid, investeringsbereidheid en draagvlak van burgers onmisbaar zijn. De transitie naar aardgasvrij wonen wordt daarin bestempeld als een 'uiterst ingrijpende, complexe en omvangrijke opgave die achter elke voordeur komt en waarvoor de betrokkenheid, investeringsbereidheid en draagvlak van burgers, bedrijven en instellingen onmisbaar is' (Klimaatberaad 2019: 17). Dat voorgestelde klimaatmaatregelen raken aan het wonen, werken en leven van burgers impliceert: 'hun wensen en zorgen moeten daarom zichtbaar worden meegewogen in de keuzes die gedurende de transitie gemaakt worden' (Klimaatberaad 2019: 216-219). Ook wordt het belangrijk geacht dat burgers zeggenschap hebben bij de keuze van alternatieve warmtebronnen en van maatregelen om gebouwen energiezuinig te maken. Het wordt in het midden gelaten of dit betrekking heeft op alternatieven en maatregelen in de wijk of uitsluitend in de eigen

woning. Wel werd eerder al gesteld dat gemeenten samen met bewoners en gebouweigenaren besluiten over de toekomst van de wijk (Klimaatberaad 2019: 16).

Om het draagvlak onder burgers te vergroten wordt gesteld dat burgers moeten meedenken en meedoen in de transitie naar aardgasvrije wijken. De participatie van burgers is daarom een voorwaarde voor de wijkgerichte aanpak. De overheid benoemt in het ontwerp-Klimaatakkoord expliciet een aantal aannamen over de participatie van burgers:

- Meedenken is voor veel mensen een voorwaarde voor meedoen.
- Participatie van burgers (en bedrijven) bij de ontwikkeling en uitvoering van plannen en projecten vergroot de kans dat zij zich mede-eigenaar gaan voelen.
- Vroegtijdig betrekken van de omgeving in en rond de wijk zorgt ervoor dat verschillende perspectieven, kennis en creativiteit snel op tafel komen.
- Met participatie wordt een schat aan kennis en ervaring ontsloten, die ten goede komt aan de kwaliteit van plannen en projecten.
- Een goed ingericht participatieproces draagt bij aan kwalitatief betere besluitvorming en kan daarmee ook helpen om de acceptatie van de maatregelen uit de wijkgerichte aanpak te vergroten.

Deze beleidsveronderstellingen willen we hier kort tegen het licht houden. Ze gaan vooral over de opbrengst van burgerparticipatie voor beleid (snellere en betere planning en besluitvorming, groter draagvlak voor wijkgerichte maatregelen). Aannamen over relevante opbrengsten voor burgers, naast eigenaarschap, worden niet gemaakt. Wel lijken beleidsmakers te beseffen dat bewoners een lagere energierekening en wooncomfort op prijs stellen (Klimaatberaad 2018b: 21). Hier ligt wellicht een mogelijkheid om participatie te verbinden aan zaken die relevant zijn voor de kwaliteit van leven van bewoners.

Bij de laatste aanname veronderstelt de overheid bovendien dat een goed ingericht participatieproces bijdraagt aan betere besluitvorming en meer acceptatie. Hoewel er modellen zijn ontwikkeld voor participatieprocessen (EZ 2011; I&M 2014), geeft de rijksoverheid in de praktijk de vrije hand aan gemeenten en initiatiefnemers de vrije hand om het participatieproces verder in te richten (Klimaatberaad 2018b: 31).⁴ Door hier geen harde eisen aan te stellen krijgen overheden en initiatiefnemers de ruimte om het participatieproces naar eigen inzicht op te zetten; een keurslijf is, voor processen die van onderop tot stand moeten komen en goed moeten aansluiten bij de lokale context, immers ook niet altijd wenselijk. Tegelijkertijd ontstaat ook het risico dat het proces in de ogen van burgers niet ideaal zal verlopen. De gemeentelijke praktijk laat immers in brede zin zien dat de inbreng van burgers vaak niet verder gaat dan consultatie en advisering (Van den Bongaardt 2018). Hoewel overheden zich bewust lijken te zijn van het belang om bij besluitvorming serieus rekening te houden met de inbreng van burgers, zijn de processen niet zodanig ingericht dat burgers ook daadwerkelijk betrokken worden bij de besluitvorming. Dit kan ten koste gaan van het draagvlak voor de gekozen richting (Steg et al. 2015), maar uiteindelijk ook afbreuk doen aan de kwaliteit van de besluitvorming en de gekozen oplossingen.

Waar het gaat om de acceptatie van de wijkaanpak stelt het Klimaatberaad (2018: 26): ‘Om die reden is het belang van participatie vastgelegd in de Omgevingswet’. De Omgevingswet vormt vanaf 2021 het wettelijk kader dat van toepassing is op gemeentelijke omgevingsplannen, en dus ook op de wijkaanpak aardgasvrij. In de omgevingsplannen vallen dan de uitwerkingen van de gemeentelijke omgevingsvisies en programma’s samen met de Regionale Energie Strategieën en de ‘transitievisie warmte’ (RVO 2019).⁵ Formeel is geregeld dat de gemeente bij de ontwikkeling van een omgevingsplan in een kennisgeving aangeeft hoe het participatietraject eruit komt te zien. Onduidelijk is hoe deze kennisgeving met burgers gecommuniceerd zal worden. Een belangrijke vraag is of wijkbewoners een omgevingsplan herkennen als het plan waarin een besluit over de wijkaanpak naar aardgasvrij besloten ligt, te midden van legio andere belangrijke publieke zaken (nieuwbouw, groen, verkeer, parkeerplekken, sportfaciliteiten, speelvoorzieningen, enz.). Kortom, doorzien burgers dat instemming met een omgevingsplan betekent dat de aardgasalternatieven in de betreffende wijk worden vastgelegd en daarmee ook meteen de opties voor de eigen woning? Transparantie over de relatie tussen omgevingsplannen en de wijkaanpak en over de procedurele mogelijkheden en beperkingen om te participeren in de besluitvorming over de wijkaanpak is essentieel voor de acceptatie van dit beleid.

Bij draagvlak en acceptatie is de veronderstelling dat de betrokkenheid van burgers in lijn is met het beleidsdenken. De redenatie is dat participatie op uitnodiging, naast dat deze tot beter beleid zou leiden, ook sociale conflicten zou voorkómen. Burgers hebben echter het democratisch recht om tegen de uitgezette beleidlijn te zijn, dus hoort ongevraagde (en wellicht onwelgevallige) participatie ook bij het participatie repertoire. Volgens Pesch et al. (2017) vormt de interactie tussen beide vormen van participatie, aangeduid met formele en informele participatie, zelfs een samenhangend proces. Er is bovendien aangetoond dat betrokkenheid van burgers in de vorm van tegengeluid of protest meerwaarde heeft voor inclusief energiebeleid; sociale conflicten leggen waardenconflicten bloot en zijn daardoor behulpzaam bij het identificeren en opnemen van normatieve beoordelingen in energiebeleid en -planning (Cuppen 2018).

Er is nog geen ex-ante beleidsevaluatie over burgerparticipatie beschikbaar waaraan de hiervoor genoemde aannamen te toetsen zijn. Wel legt het Planbureau voor de Leefomgeving nadruk op onzekerheden over de veronderstelde participatie van burgers (PBL 2018b). Enerzijds moet het instrumentenpakket verder worden uitgewerkt om te kunnen beoordelen of burgers (en bedrijven) daardoor de beoogde maatregelen daadwerkelijk gaan nemen. Anderzijds stelt PBL (2019) dat meer duidelijkheid nodig is over de mate van keuzevrijheid voor (particuliere en corporate) gebouweigenaren.

Maatregelen

In het Klimaatakkoord is een pakket aan maatregelen gepresenteerd dat nog lang niet zijn definitieve vorm heeft bereikt. Bij de doorrekening door de planbureaus waren veel maatregelen nog onvoldoende uitgewerkt om op effectiviteit en betaalbaarheid te kunnen doorrekenen (PBL 2019). We noemen alleen puntsgewijs maatregelen die gericht zijn op of raken aan woningeigenaren en die al concreet zijn c.q. verwacht worden (zie kader 2.2). We pretenderen niet een compleet overzicht te bieden.

Kader 2.2 Genomen en beoogde beleidsmaatregelen

Wetgeving:

- *Verplicht opleveren aardgasvrije nieuwbouw.* Deze maatregel is per 1 juli 2018 ingegaan; naar verwachting zal driekwart van de woningen die nu in aanbouw zijn zonder gasaansluiting worden opgeleverd (TK 2017/2018a).
- *Techniekneutraal warmterecht.* Per woning zal er in de toekomst, afhankelijk van de lokale situatie, recht zijn op één type aansluiting voor ruimteverwarming: een aansluiting op het warmtenet, op een verzaamd elektriciteitsnet of op een gasnet (TK 2016/2017). Vooralsnog is onduidelijk wat dit betekent voor bijvoorbeeld woningeigenaren die inmiddels aardgasvrij wonen dankzij ‘all electric’ oplossingen, maar wel in een wijk waar een warmtenet wordt gepland.
- *Omgevingswet.* Hierin is onder meer geregeld hoe de overheden en initiatiefnemers van projecten in het publieke domein belanghebbenden (burgers en bedrijven) daarbij betrekken (TK 2017/2018b).

Bestuurlijk:

- *Participatieleidraad.* Er wordt een leidraad ontwikkeld om gemeenten te helpen bij het maken van een weloverwogen en democratisch gedragen afweging van opties. Er komen handreikingen voor het participatieproces (PBL 2019).

Financiering:

- *NationaalEnergiebesparingsFonds (NEF).* Sinds 2014 verstrekt de NEF met geld van het Rijk, de Rabobank en de ASN Bank leningen voor energiebesparende maatregelen aan eigenaar-bewoners en Verenigingen van Eigenaren (TK 2017/2018c). Dit zijn consumptieve leningen met een relatief lage rente, die afhankelijk is van de hoogte van het bedrag en de looptijd. In aanvulling daarop kunnen lokale overheden financieel bijdragen, waardoor inwoners van deze provincies en gemeenten een nog gunstiger rente krijgen. Zo’n derde deel van de gemeenten draagt bij aan een of meer onderdelen van de stimuleringsregeling Verduurzamen, onder het label Energiebespaarlening (svn 2019).
- *Gebouwgebonden financiering.* Beoogd wordt dat voor bekostiging van verduurzamingsmaatregelen aan de woning een hypotheek kan worden afgesloten die is verbonden aan de woning en niet aan de bewoners en dus overdraagbaar is bij verhuizen. Hierdoor zijn ook minder kredietwaardige mensen in staat de benodigde financiering te regelen. Onduidelijk is nog wat de voorwaarden zijn en welke partijen deze financiering zullen aanbieden. Voor deze regeling is een aanpassing in het Burgerlijk Wetboek nodig (TK 2018/2019b Klimaatberaad 2019: 21).

- *Warmtefonds*. In januari 2019 heeft het kabinet voorstellen ontwikkeld voor een Warmtefonds, dat iedere woningeigenaar toegang geeft tot een lening voor de verduurzaming van zijn woning, met een looptijd van 20 jaar bij 2% rente. Zo'n fonds kan als belangrijk psychologisch effect hebben dat het burgers overtuigt dat werkelijk iedereen een lening kan krijgen (PBL 2019).
- *Aanpassing van de ODE*. De huidige 50/50-verdeling van de ODE-lasten (huishoudens, mkb en industrie) wordt aangepast ten laste van bedrijven en grootverbruikers en ten gunste van huishoudens (Klimaatberaad 2019: 104).
- *Subsidies*. Subsidies op isolatiemaatregelen of elektriciteitsopwekking zijn momenteel gemeentelijk of provinciaal geregeld; daardoor zijn er grote lokale verschillen tussen de diverse regelingen (MilieuCentraal en RVO 2019).

Informatie en communicatie:

- *Tool aardgasvrije woningen*. Een verkenning is gaande voor het ontwikkelen van een tool om bestaande woningen aardgasvrij te maken. De tool zou inzicht bieden in de consequenties voor bewoners wanneer aardgas als energiebron plaatsmaakt voor alternatieven voor verwarming, warmtapwater en koken; te denken valt aan rommel, overlast en veranderingen in de woning en het niveau van esthetica, comfort, onderhoud, energieverbruik en kosten (Valk et al. 2018).

2.3 Het onderzoek in maatschappelijke en politieke context

Tijdens de uitvoering van dit onderzoek was het klimaatbeleid en het politieke en publieke debat daarover volop in beweging. Er waren diverse belangrijke politiek-bestuurlijke, juridische en maatschappelijke gebeurtenissen waarover berichtgeving in de landelijke media verscheen. Het is niet na te gaan of en, zo ja, hoe deze gebeurtenissen en de media-aandacht hiervoor het verloop van het onderzoek (werving van deelnemers), het veldwerk (focusgroepen) en indirect de onderzoeksbevindingen hebben beïnvloed. Toch willen we enige aandacht schenken aan de maatschappelijke en politieke context rond dit onderzoek. Daarom volgt nu een schets van de belangrijke gerelateerde gebeurtenissen in Nederland aan de hand van berichtgeving in de landelijke media in de aanloop naar en tijdens het veldwerk.⁶ We presenteren deze (zo goed als mogelijk) in chronologische volgorde.

Op basis van een analyse van de coalitieakkoorden meldde de NOS op 28 juni 2018 dat tientallen gemeenten concrete plannen hebben om bestaande woningen en wijken van het aardgas af te halen (NOS 2018a). Ook het Rijk zette een concrete eerste stap op 1 juli 2018 met nieuwe wetgeving rond aardgasvrije nieuwbouw. Het plan werd vlak voor het zomerreces publiek, toen het kabinet op 10 juli 2018 het Voorstel voor Hoofdlijnen van het Klimaatakkoord presenteerde. Als toets op de haalbaarheid van deze plannen vond vervolgens de doorrekening van deze plannen door de planbureaus plaats; de bevindingen werden op 28 september 2018 gepresenteerd met de aanbeveling om de plannen te concretiseren en heldere keuzes te maken. Dat er bovendien urgentie was bleek eerder die maand al, toen het PBL op 6 september 2018 de nieuwste bevindingen publiceerde over de staat

van de leefomgeving. De conclusie was dat het klimaatbeleid (en het landbouwbeleid) in een beslissende fase is beland omdat er een te hoge uitstoot van broeikasgassen is om aan de klimaatdoelstellingen te kunnen voldoen (PBL 2018a). Dit werd kort daarna onderstreept door het internationale (en vermaarde) Klimaatpanel IPCC van de Verenigde Naties, dat ook aan de basis lag van het Klimaatakkoord van Parijs in 2015. De noodzaak van een nieuw wereldwijd akkoord op grond van de laatste stand van de wetenschap werd geduid vanuit het belang voor een laaggelegen land als Nederland (NOS 2018e). Op 8 oktober rapporteerde het IPCC dat het doel verder moet worden aangescherpt en nog stringentere maatregelen nodig zijn (NOS 2018g).

De reactie van Ed Nijpels (voorzitter van het Klimaatakkoord) op het IPCC-rapport was dat Nederland al meer zou doen dan IPCC nodig acht (NOS 2018f). Eerder al, tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen in september, uitte CDA-leider Buma zijn zorgen over een dreigende revolte tegen kostbare klimaatmaatregelen onder de bevolking (NOS 2018d). In diezelfde periode publiceerde De Nederlandse Bank de zogeheten 'stresstest'; hierin werd voor het eerst klimaatverandering uitgebreid besproken als risico voor de financiële sector (NRC 2018).

De Raad van State publiceerde op 4 oktober 2018 haar positieve advies over het initiatiefwetsvoorstel voor de Klimaatwet, dat in 2015 op initiatief van enkele politieke partijen was opgesteld. Dit initiatiefvoorstel werd vervolgens op 2 november ter stemming ingediend bij de Tweede Kamer. Intussen is de Klimaatwet in mei 2019 ook door de Eerste Kamer aangenomen.

Op 9 oktober 2018 deed het gerechtshof uitspraak in de zaak die Stichting Urgenda had aangespannen tegen de Nederlandse Staat. Deze stichting vindt dat de Staat meer moet doen tegen de uitstoot van broeikasgassen. Het gerechtshof stelde Urgenda in het gelijk, in lijn met de eerdere beslissing van de rechtbank in 2015. De Staat wordt op basis van deze uitspraak gedwongen zodanige maatregelen te nemen dat in 2020 25% broeikasgas-emissiereductie wordt gerealiseerd, vergeleken met het jaar 1990 (NOS 2018h). De Staat is tegen deze uitspraak in cassatie gegaan. De zaak is op 25 mei 2019 behandeld, maar de uitspraak door de Hoge Raad laat nog op zich wachten.

Op het internationale podium wil Nederland een centrale rol vervullen in het nieuwe mondiale klimaatcentrum Global Centre on Adaptation (GCA), dat in Nederland is gevestigd.⁷ Dit centrum heeft als opdracht kennis en oplossingen voor gevolgen van klimaatverandering uit het ene land te gaan delen met andere landen. Op 16 oktober 2018 vond in Den Haag in het bijzijn van premier Rutte de installatie plaats van een commissie van gezaghebbenden op het terrein van klimaatverandering die dit instituut gaat begeleiden. De NOS kopte in dat kader dat het 'nieuwe klimaatcentrum nu al is bedolven onder de vragen' (NOS 2018i). In Nieuwsuur beargumenteerde initiatiefnemer minister van Nieuwenhuizen de centrale rol van Nederland hierin, vanuit onze kennis over en eeuwenlange ervaring met de strijd tegen het water (NOS 2018j). Bij deze gelegenheid kondigde de minister tevens aan dat Nederland in 2020 een klimaattop zal organiseren in navolging van die in Parijs (NOS 2018k).

Tijdens het onderzoek was het relatief stil in de landelijke media rond de berichtgeving over de aardgaswinning, aardbevingen of het schadeherstel in Groningen. In maart 2018 besloot de regering de aardgaswinning zo snel mogelijk helemaal te stoppen. Op 5 oktober kreeg de presentatie van het Nationaal Programma Groningen, dat moet zorgen voor toekomstbestendigheid en leefbaarheid van de regio, nauwelijks landelijk aandacht (Volkskrant 2018a). Medio oktober ging de Eerste Kamer akkoord met de Wet minimalisering gaswinning Groningen, maar het dispuut tussen minister Wiebes en een tegenstemmende CDA-senator over de veiligheid van de Groningers haalde enkel het *Dagblad van het Noorden* (2018).

Naast de serieuze media lijkt ook het amusement in de zijlijn invloed uit te oefenen op het publieke debat. Dit werd bijvoorbeeld in de focusgroepen zichtbaar doordat men refereerde aan het tv-programma *Zondag met Lubach*. Daarin werd kernenergie uit de taboesfeer gehaald en als een geschikt alternatief gepresenteerd. Doordat de tv-uitzending daags voor de bijeenkomst met groep 1 plaatsvond, werd deze enkele malen door deelnemers ingebracht. Naar aanleiding van het programma pakten *de Volkskrant* (2018b) en het *Parool* (2018) in de daaropvolgende week het debat op.

Noten

- 1 Het wetsvoorstel hiertoe is door de Tweede Kamer in juni 2018 in grote meerderheid aangenomen; de goedkeuring door de Eerste Kamer volgde op 28 mei 2019.
- 2 In dit onderzoek laten we de problematiek rond de aardgaswinning in Groningen buiten beschouwing. Waar deze door burgers zelf benoemd werd zullen we dat naar voren brengen, maar we hebben er in de focusgroepen niet expliciet naar gevraagd.
- 3 In het definitieve Klimaatakkoord zijn de 2e en 4e aanname niet meer expliciet verwoord. Wel zijn enkele randvoorwaarden geformuleerd voor participatie en acceptatie, die deels aansluiten bij constatering in deze paragraaf (transparante besluitvorming; eerlijke verdeling van lusten en lasten; inzicht in hetgeen onder burgers leeft; vertaling van klimaatdoelen in concreet handelingsperspectief voor burgers; communicatie).
- 4 'De wet geeft het bevoegd gezag en de initiatiefnemer de vrijheid eigen keuzes te maken voor de inrichting van het participatieproces.'
- 5 De transitievisie warmte geeft richting aan de wijkaanpak door alternatieven voor aardgas en een wijkvoor-wijkplanning voor te stellen.
- 6 De werving van deelnemers vond plaats in twee periodes: van 23-31 oktober en van 9-21 november 2018. De focusgroepgesprekken waren op 5 en 6 en op 19 en 22 november 2018.
- 7 Het GCA is noch een wetenschappelijk, noch een intergouvernementeel instituut, maar omschrijft zijn rol als '*act as a solutions broker, bringing together governments, the private sector, civil society, intergovernmental bodies, and knowledge institutions that can address the obstacles slowing down adaptation action*' (www.gca.org).

3 Aardgasvrij wonen als transitie

3.1 Inleiding

Omdat de transitie naar aardgasvrij wonen vrij recent in gang is gezet, is er nog weinig bekend over de manier waarop Nederlanders over aardgasvrij wonen praten. Er zijn op dit moment nog geen representatieve cijfers gepubliceerd over hoe de Nederlandse bevolking over aardgasvrij wonen denkt. Enkele panelstudies suggereren dat de meningen over aardgasvrij wonen in Nederland verdeeld zijn. In 2017 stond ongeveer de helft van de panelleden positief tegenover het stimuleren van koken en woningverwarming op hernieuwbare energie in plaats van aardgas (Visscher en Bot 2017). Peilingen naar de meningen over meer betalen voor de warmtetransitie (Vos en van der Lelij 2018; Motivaction 2018) geven geen consistent beeld. In een recentere panelstudie is de helft van de respondenten het eens met de stelling ‘ik vind het belachelijk dat we in Nederland proberen voorop te lopen met van het gas af’ (Kanne et al. 2019). En peilingen van marktpartijen onder consumenten tonen aan dat er nog weinig bereidheid en urgentiegevoel is om de eigen woning aardgasvrij te maken (Easyswitch 2019; Homan en Vieira 2019).

Nu het publieke debat over aardgasvrij wonen, als onderdeel van het bredere debat over klimaatverandering, steeds prominenter wordt, zullen ook de meningen van burgers over dit thema meer vorm krijgen. Deze studie is een verkenning naar opinies over aardgasvrij wonen, waarbij we niet zozeer tot doel hebben die meningen te meten maar vooral om deze beter te begrijpen. Juist omdat meningen over de transitie nog veranderlijk zijn gaan we in deze kwalitatieve studie op zoek naar de onderliggende factoren (zoals zorgen over betaalbaarheid) die beïnvloeden hoe mensen tegen de omslag naar aardgasvrije woningen aankijken. We gaan er daarbij van uit dat die factoren ook een rol spelen in meningen over de energietransitie en klimaatbeleid in brede zin, waardoor we ons ook op de literatuur hierover kunnen baseren.

In dit hoofdstuk willen we vanuit theoretisch oogpunt stilstaan bij een aantal aspecten die de transitie kenmerken en van invloed zijn op de manier waarop burgers de transitie ervaren. Daarvoor is het ten eerste nodig de term ‘transitie’ zelf meer duiding te geven. Daarna hebben we aandacht voor de dynamiek van een transitie, om beter te begrijpen welke rollen burgers in de transitie op zich kunnen en willen nemen. Tot slot buigen we ons over het socio-technologische karakter van de transitie naar aardgasvrij wonen, wat ons voor de vraag stelt hoe burgers omgaan met technologische innovaties die abstract en toekomstig van aard zijn.

3.2 De term ‘transitie’

Voordat we ons in dit hoofdstuk buigen over de manier waarop burgers aan transitie betekenis geven, willen we kort stilstaan bij dit begrip. Meadowcroft (2011) stelt dat ‘transitie’ een nuttig concept is om het denken over grootschalige maatschappelijke veranderingen te stimuleren. Het wordt door transitiewetenschappers met name gebruikt om aan te geven dat zulke veranderingen meerdere dimensies omvatten: het wijzigen van onze energievoorziening heeft niet alleen betrekking op een verandering in energietechnologieën en -systemen, maar ook op de wijze waarop wij over energie denken en hoe wij die gebruiken. Marselis en Hisschemöller (2018: 5) definiëren een transitie daarom als een ‘fundamentele verandering in structuur, cultuur en praktijken’, waarbij ‘structuur’ de bestaande instituties en fysieke infrastructuur omvat, ‘cultuur’ naar gedeelde beelden, waarden en paradigma’s verwijst en ‘praktijken’ bestaan uit de routines en regels van ons dagelijks gedrag. Om die reden wordt in de transitieliteratuur over onze energievoorziening als een ‘sociaal-technisch systeem’ gesproken; technologie en samenleving staan niet los van elkaar, maar zijn op meerdere manieren met elkaar vervlochten. Dit is dan ook de manier waarop we in deze studie met de term transitie omspringen: om aan te geven dat de beweging naar aardgasvrij wonen niet slechts een technologische omslag omvat, maar ook belangrijke maatschappelijke componenten in zich heeft.

Daarnaast wordt een transitie, met name in relatie tot duurzaamheid, vaak gezien als een toekomstige verandering met een helder doel (‘alle woningen aardgasvrij’). Dat de overschakeling van fossiele brandstoffen naar duurzame energie steeds vaker als een transitie wordt aangeduid, is niet zonder reden. Zoals Shove en Walker (2007: 763) opmerken, is ‘transitie’ geen neutrale term omdat het vaak gepaard gaat met een verhaallijn die bestaat uit een ‘an alluring combination of agency, complexity, uncertainty and optimism’. Transitie worden zo voorgesteld als een moeilijk proces dat veel van ons zal eisen en waarvan we niet bij voorbaat kunnen zeggen hoe het zal verlopen, maar waar we in ieder geval gezamenlijk de schouders onder moeten zetten. Meadowcroft (2011) bestempelt het transitiedenken naast nuttig concept dan ook als een frame dat de samenleving oproept om gezamenlijk te bewegen naar een duurzamere wereld.

3.3 De dynamiek van een transitie

Het begrip van een transitie als een proces dat niet alleen technologische veranderingen vereist, maar ook veranderingen in ons denken en doen, maakt duidelijk dat transitie vaak een complex verloop hebben: ze komen niet zomaar tot stand en ook niet overal op dezelfde manier. Truffer et al. (2015) benadrukken daarom dat het belangrijk is om rekening te houden met de ruimtelijke dynamiek, ofwel de geografie, van duurzaamheids-transities. Ten eerste voltrekt de aardgastransitie zich op verschillende schaalniveaus: op het kleinste niveau staat het aanpassen van individuele woningen centraal, op hogere niveaus komt daar het inrichten van de wijk bij, evenals het vormgeven van nationaal

beleid waarbinnen de gemeenten geacht worden te opereren. Burgers maken de transitie dus op verschillende schaalniveaus mee: ze kunnen bezig zijn met het aanpassen van hun eigen woning, maar ook een bepaalde mening hebben over het overkoepelende beleid waarbinnen deze aanpassingen plaats dienen te vinden. Vanuit het burgerperspectief maken we dus onderscheid tussen de omslag voor de eigen woning (microniveau) en de omslag op de schaal van de gebouwde omgeving (macroniveau). Ten tweede is ook de fysiek-ruimtelijke en sociaal-ruimtelijke context van een transitie belangrijk om bij stil te staan: verschillen in karakteristieken van gemeenten kunnen leiden tot verschillen in ambities, mogelijkheden en uitkomsten. Dit leidt ertoe dat er tussen gemeenten (maar ook tussen burgers) tempoverschillen ontstaan waardoor de transitie niet overal op dezelfde manier tot stand komt.

Omdat duurzaamheidstransities niet simpelweg een technologische verandering vereisen, is voor het op gang brengen van een transitie de inzet van een breed scala aan actoren noodzakelijk, ook die van burgers. Naus et al. (2015) bestempelen burgers in de energietransitie als belangrijke 'change agents'. Zij lichten toe dat energie in Nederland lange tijd een publieke dienst was waar de overheid toegang toe verleende, maar dat huishoudens sinds de liberalisering van de energiemarkt in de jaren tachtig in zowel de consumptie als de productie van energie een meer actieve rol kunnen oppakken. Men kan immers zelf kiezen waar energie vandaan te halen. Ook de Raad van de Leefomgeving en Infrastructuur benadrukt in haar rapport getiteld *Wonen in verandering* dat burgers steeds nadrukkelijker zijn betrokken bij hun woning en woonomgeving (RLi 2015).

Burgers kunnen de dynamiek van de energietransitie dus meebepalen door op een bepaalde manier mee- of tegen te bewegen of door in sommige gevallen zelfs het voortouw te nemen. Zo wordt er in de veel gebruikte innovatietheorie van Rogers (2003) gesproken over vijf groepen 'adopters' die te onderscheiden zijn: 'innovators', 'early adopters', 'early majority', 'late majority', en 'laggards'. Ook in het Nederlandse beleidsdiscours over de energietransitie wordt gesproken van 'koplopers', 'volgers' en 'achterblijvers' om een onderscheid te maken tussen mensen die duurzame energie al hebben omarmd, mensen die de intentie hebben om hun energievoorziening te verduurzamen en mensen die hun energievoorziening zelf niet kunnen of willen verduurzamen.

Hoewel theorieën uit de innovatie- en transitiewetenschappen nuttig zijn om de dynamiek van een transitie in kaart te brengen, zeggen ze weinig over de manier waarop burgers zelf bij de transitie betrokken *willen* zijn. Ze geven met name antwoord op de vraag hoe een transitie tot stand komt en leggen daarbij nadruk op de rol van burgers als consumenten die technologieën wel of niet aanschaffen. Het perspectief van burgers op hun rol in de transitie hoeft echter niet overeen te komen met de rol die van hen door anderen wordt verwacht. Daarnaast dragen burgers ook op andere manieren bij aan het verloop van een transitie. Iedere Nederlandse ingezetene verhoudt zich op een bepaalde manier tot het overheidsbeleid in het algemeen, en als bewoner c.q. woningeigenaar specifiek tot de

beleidsambitie om woningen aardgasvrij te maken. De dynamiek van de transitie zal dus evengoed bepaald worden door de mate waarin burgers zulk beleid wel of niet accepteren. Als we het hebben over de acceptatie van beleid brengt ons dat noodzakelijkerwijs tot het begrip ‘draagvlak’. Hoewel niet bepaald onomstreden, vinden we de term voor deze studie nuttig. Dat behoeft wel enige toelichting. Ruelle en Bartels (1998: 403-405) stellen dat draagvlak gedefinieerd kan worden als ‘een door belangen ingegeven evaluatie van de politieke situatie door doelgroepen van een beleid, waaraan een doelgroep actieve of passieve steun verleent of juist weerstand biedt’. Uit deze definitie volgt dat draagvlak uit meerdere aspecten bestaat. Ten eerste vereist draagvlak een *evaluatie* van het beleid: mensen nemen ten opzichte van het beleid een positieve of negatieve houding aan (twee uitersten van een spectrum). Ten tweede vereist draagvlak een bepaalde manier van handelen: je kunt zowel actief als passief steun verlenen of weerstand bieden. Om die reden bestaat draagvlak niet alleen uit een bepaalde houding ten opzichte van het beleid, maar ook uit een bepaalde mate van actieve *betrokkenheid* bij het onderwerp. Houding en betrokkenheid leiden tot een zekere vorm van *actiebereidheid*.

Naast deze twee aspecten zijn er nog andere conceptualiseringen van draagvlak die relevant zijn in dit verband. Wüstenhagen et al. (2007) onderscheiden draagvlak naar het hierboven geïntroduceerde macro- en het mesoniveau; algemene publieke steun voor hernieuwbare energie (‘socio-political acceptance’) betekent niet automatisch dat burgers specifieke maatregelen accepteren die op lokaal niveau moeten worden geïmplementeerd (‘community acceptance’). Dit onderscheid schurkt aan tegen de beoordeling van de legitimiteit van beleid door burgers, waarbij een zwakke relatie wordt gevonden tussen beleidsdoelen van de energietransitie en enkele concrete maatregelen (Vringer en Carabain 2019). Het bezien van draagvlak op verschillende beleidsniveaus en als een combinatie van houding en gedrag is relevant, omdat woningeigenaren in de transitie naar aardgasvrij wonen lokaal een belangrijke rol zullen spelen. Om het draagvlak voor de aardgastransitie te bestuderen is dus niet alleen inzicht belangrijk in hoe men beleid beoordeelt, maar ook in de mate waarin men belang hecht aan het beleidsthema. Van den Bosch (2007) stelt (in navolging van Kwekkeboom 2002 en Rijnveld en Koppenjan 1997) daarom dat er een onderscheid te maken is tussen geen draagvlak, matig draagvlak en sterk draagvlak. Waar matig draagvlak – in tegenstelling tot geen draagvlak – zich kenmerkt door acceptatie van beleid en de gevolgen daarvan, is sterk draagvlak nodig op het moment dat van mensen wordt verwacht dat zij ook zelf aan de beleidsuitvoering bijdragen. Elands en Turnhout (2009) verbinden draagvlak voor beleid aan betrokkenheid bij het onderwerp van beleid en geven de voorkeur aan de term (passieve en actieve) betrokkenheid boven draagvlak. Voor de uitvoering van het beleid rond de aardgastransitie is de overheid op zoek naar een zekere betrokkenheid van burgers. Agterberg (2018: 108) stelt dan ook dat de vraag voor overheden is ‘hoe de uitfasering van aardgas kan worden aangepakt op een manier die huiseigenaren uitnodigt om actief te participeren’. De vraag die we vanuit het burgerperspectief stellen, is echter op welke manier burgers zelf betrokken willen worden. Het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving is niet een simpele ingreep die op

afstand het leven van burgers beïnvloedt; het gaat om maatregelen die in en aan de woning moeten worden getroffen en waar de overheid niet altijd iets over te zeggen heeft. Al zou de overheid in een deel van de kosten voorzien dan nog is de vraag of woning-eigenaren op een dergelijke verbouwing zitten te wachten. De WRR stelt in haar rapport *Vertrouwen in burgers* niet voor niets dat ‘wie burgers wil betrekken moet denken vanuit hun perspectief’ (WRR 2012: 12). In deze studie willen we op die betrokkenheid meer licht schijnen door in kaart te brengen hoe burgers spreken over de transitie naar het wonen zonder aardgas.

3.4 Het socio-technologische karakter van de transitie

Hoewel een transitie ook belangrijke maatschappelijke componenten heeft, is het technologische en institutionele karakter ervan wel iets om bij stil te staan. Het maakt de transitie voor burgers enigszins complex en abstract. Ook belangrijk is de onduidelijkheid over de toekomstige aard van de transitie, waardoor deze met veel onzekerheden is omgeven. Dat maakt het waarschijnlijk dat opinies over het wonen zonder aardgas nog niet zijn uitgekristalliseerd.

Macnaghten (2010) heeft het over ‘technoscientific concerns in-the-making’ om aan te geven dat meningen over opkomende technologieën zeer veranderlijk kunnen zijn. Op basis van zijn onderzoek suggereert hij dat meningen over technologie een bepaalde dynamiek vertonen: in het begin, als de technologie nog erg onbekend is, kunnen meningen positiever zijn dan in latere stadia. Associaties met de term ‘technologie’ in zijn algemeenheid voeren dan de boventoon en die worden vaak ingevuld vanuit het idee dat technologie vooruitgang en vernieuwing met zich meebrengt. Technologische veranderingen worden immers door experts vaak bestempeld als verbetering. Ook met betrekking tot duurzame energie is er sprake van een dergelijke ‘pro-innovation bias’ (Edling en Danks 2018; Stirling 2007).

Burgers kunnen tegenover nieuwe technologieën echter ook een sceptische houding aannemen en met name risico’s en zorgen naar voren brengen (Slovic 2013). Een belangrijk punt is in ieder geval dat mensen niet volledig blanco zijn wanneer ze over bepaalde technologieën komen te spreken. Demski et al. (2015: 60) vatten het treffend samen: ‘people might not come to engagement processes with fully formed views, neither are responses constructed in a vacuum’. Ook meningen over abstracte zaken zoals technologie komen tot stand door een wisselwerking tussen informatie en een bepaald interpretatief kader dat ter referentie dient. Dat referentiekader kan voor een deel gebaseerd zijn op wat men al via de media heeft meegekregen (zie Scheufele en Lewenstein 2005), maar ook op onderliggende waarden en houdingen die sturen hoe men tegen een bepaald probleem aankijkt (Dake 1992; Demski et al. 2015; Kahan et al. 2009).

We veronderstellen daarom dat onder evaluaties van energietechnologieën, waaronder aardgasvrije warmtevoorzieningen, ideeën liggen over hoe die energietechnologieën er het beste uit zouden kunnen zien. Dat bedoelen we overigens figuurlijk: aan welke eisen moeten ze voldoen om te passen in de manier waarop wij onszelf en onze omgeving graag

organiseren? Hebben we bijvoorbeeld liever dat iedereen als individu voor een eigen energievoorziening kiest of kan dat op collectieve wijze worden georganiseerd? Je zou zulke ideeën ook breed op kunnen vatten als waarden die richting geven aan ons handelen en tot op zekere hoogte context overstijgend zijn. We verwachten daarom dat ook alternatieven voor aardgas beoordeeld zullen worden vanuit een aantal waarden die men in algemene zin belangrijk vindt.

In dit onderzoek willen we daarom niet alleen ingaan op kennis over en houdingen ten aanzien van specifiek beleid en alternatieven voor aardgas, maar ook op de onderliggende waarden die aan zulke houdingen ten grondslag lijken te liggen. Het ingaan op zulke waarden stelt ons in staat iets te zeggen over de aspecten van de transitie die woningeigenaren belangrijk vinden (zoals betaalbaarheid of effectiviteit), ondanks dat zij met de specifieke maatregelen binnen die transitie nog niet altijd bekend zullen zijn. Omdat waarden zichtbaar worden in onze opvattingen en ons gedrag, willen we de focusgroepen die we met woningeigenaren over aardgas voeren leidend laten zijn in het destilleren van deze waarden. We verwachten dat gedurende de discussie over aardgasvrij wonen de waarden op directe en indirecte manier naar voren zullen komen (mensen kunnen expliciet naar waarden refereren of deze verpakken in bepaalde opvattingen over wat belangrijk is aan de transitie).

In het bundelen van deze waarden zullen we vervolgens aansluiting zoeken bij het ontwikkelde raamwerk van Demski et al. (2015), die op basis van focusgroepen en een vragenlijst onder Britse burgers (over de energievoorziening) een aantal waarden identificeerden. Deze waarden representeren volgens Demski et al. (2015) de idealen waar de energievoorziening aan moet voldoen en vallen samen in zes grotere clusters: 1) *efficiëntie en herbruikbaarheid*, waarbij efficiëntie uitgelegd wordt als iets bereiken met minder middelen en herbruikbaarheid met name ingaat op iets bereiken zonder middelen (of kansen) te verspillen; 2) *natuur en milieu*, waarin ecocentrische waarden de boventoon voeren (energiegebruik en -productie mogen geen averechts effect hebben op het milieu); 3) *veiligheid en stabiliteit*, waarin beschikbaarheid, betaalbaarheid, betrouwbaarheid en veiligheid van energiegebruik en -consumptie naar voren komen; 4) *rechtvaardigheid en eerlijkheid*, dat ingaat op een eerlijke verdeling van lusten en lasten (distributieve rechtvaardigheid) maar ook op een transparant, inclusief en open proces (procedurele rechtvaardigheid); 5) *autonomie en controle*, dat ingaat op (keuze)vrijheid en autonomie; en tot slot 6) *proces en verandering*, waarin waarden bijeenkomen die iets zeggen over de manier waarop veranderingsprocessen moeten worden ingericht (met het oog op de lange termijn, met oog voor complexiteit en met oog op vooruitgang). We verwachten dat deze clusters ook voor deze studie relevant zullen zijn en zullen onze bevindingen daarom aan de hand van deze clusters bespreken (zie § 7.2).

4 Aardgasvrij wonen belangrijk?

In dit hoofdstuk gaan we in op onze eerste onderzoeksvraag: *Hoe staan woningeigenaren tegenover het kabinetbesluit om aardgas uit de gebouwde omgeving uit te bannen?* Aan deze vraag zit enerzijds een beleidskant, namelijk hoe kijkt men aan tegen de beleidsmaatregelen; hierop gaan we in tweede instantie in. In eerste instantie bekijken we de vraag vanuit de persoonlijke situatie, dat wil zeggen hoe kijkt men aan tegen het aardgasvrij maken of worden van de eigen woning. Om het belang dat mensen hechten aan een aardgasvrije woning in kaart te brengen hebben we in de focusgroepen uitgevraagd wat men belangrijk vindt aan wonen. Dat deden we aan het begin van het gesprek, voordat we het thema ‘aardgasvrij wonen’ (of in bredere zin ‘duurzame energie’) met de deelnemers hadden gedeeld. Ook bij de werving van deelnemers, in de uitnodiging en de introductie van de focusgroepbijeenkomst, hebben we op geen enkele manier gerefereerd aan ‘aardgasvrij’, en evenmin aan gerelateerde begrippen als duurzaamheid, energiezuinigheid of klimaatverandering. Zodoende konden we de focusgroep starten met een open benadering van wat mensen belangrijk vinden aan hun leef- en woonomgeving. Op die wijze hopen we te deduceren welke rol duurzame energie speelt in de waarden die men aan wonen toekent. Pas daarna hebben we, toen we ‘aardgasvrij wonen’ als thema eenmaal hadden geïntroduceerd, gevraagd naar wat men vindt van de beleidsambitie om de gebouwde omgeving van Nederland van het aardgas los te koppelen.

4.1 Belangrijke factoren voor het wonen

Aardgasvrij wonen is een actueel perspectief voor het wonen van de toekomst in Nederland, maar voor de huidige woonbeleving zal het naar alle waarschijnlijkheid niet veel verschil maken. Momenteel is de tevredenheid met de woning en de woonomgeving bijzonder hoog. Gemiddeld is 86% van de Nederlanders (zeer) tevreden met de woning; voor woningeigenaren ligt dit beduidend hoger dan voor huurders, ongeacht of het een eengezinswoning of appartement betreft (BZK 2018). Tevredenheid met de woning is in belangrijke mate terug te voeren op karakteristieken zoals de beschikbare binnen- en buitenruimte, een geschikte indeling, een goede sfeer, een passende grootte van de woning en de staat van onderhoud. Over de woonomgeving is 84% content (BZK 2018), belangrijke aandachtspunten daarbij zijn sociale cohesie, overlast en verloedering (Blijie et al. 2016). De tevredenheid over de woning loopt door de jaren wel iets terug. Men was in 2018 vooral wat minder positief dan in 2012 en 2015 over het onderhoud van de woning en over de beschikbare buitenruimte (BZK 2018).

Wat vinden mensen belangrijk aan hun woonomgeving?

Bij het beantwoorden van deze vraag komen verschillende spontaan benoemde aspecten aan de orde die niet direct verband houden met de energievoorziening c.q. met aardgasvrij wonen.

Het vaak gehanteerde trio 'rust-ruimte-groen' komt in veel reacties terug. Samen met 'bos', 'water' en meer in het algemeen 'natuur' zijn deze te scharen onder fysiek-ruimtelijke aspecten. 'Rust' geeft niet alleen de belevingskant weer van een natuurlijke omgeving, maar is ook een gewenste kwaliteit van een woonwijk. Aan 'groen' in de woonwijk wordt door veel deelnemers waarde gehecht, waarbij het wensbeeld varieert van 'veel groen' tot 'een beetje groen'. Een variatie aan beelden ligt hieronder blijkens het benoemen van bomen, parken, een groene speelweide of een groene spoorzone. Aan het groene accent in de wijk kleven drie andere belangrijke waarden, namelijk privacy, esthetiek en gezondheid. Groen wordt in verband gebracht met gezondheid via 'een betere luchtkwaliteit' en (het ontbreken van) fijnstof. De waarden 'rust' en 'groen' worden vaak in verband gebracht met verkeer. Rustige, groene en verkeersluwe kwaliteiten van een wijk gaan vaak samen. Ook blijkt uit verschillende reacties dat vooral op dit punt de verschillen groot zijn tussen de (grote) steden en dorpen.

In functioneel-ruimtelijke zin hechten veel deelnemers waarde aan mobiliteit gerelateerde kwesties zoals goede parkeergelegenheid, bereikbaarheid van openbaar vervoer en bereikbaarheid van voorzieningen. Los daarvan is ook de nabijheid van voorzieningen zoals supermarkt, scholen, artsen en (winkel)centrum meermaals genoemd. Dit laatste hangt ook sterk samen met enkele sociaal-ruimtelijke waarden. Belangrijk wordt gevonden dat men onderlinge contacten heeft in de buurt, dat er saamhorigheid en respect heerst. Een veelgenoemde waarde in de woonbuurt is de beleving van veiligheid, vooral in sociale zin (niet lastig gevallen worden, naar elkaar omkijken) maar toch ook met oog op verkeersveiligheid. Ontmoetingsplekken zoals winkels of een cafeetje in de buurt maken ook dat er 'reuring' is, wat meerdere deelnemers prefereren boven rust. Door enkele personen is expliciet gewezen op het belang van diversiteit in de wijk, waarmee zij niet alleen doelen op variatie in leeftijden in de buurt, maar ook op bewoners met diverse sociale en culturele achtergronden.

Gevraagd naar veranderwensen in de buurt noemden deelnemers geen nieuwe behoeften op, buiten de geijkte wensen als 'meer parkeerplekken' en 'meer speelruimte' in de buurt. Gespiegeld hieraan hechtte een deelnemer aan de groene spoorzone in zijn buurt juist een conserverende waarde, in die zin dat zo'n vaste structuur zekere garantie biedt dat er ter plekke geen grote ruimtelijke veranderingen zullen optreden. Een ander suggereerde dat in zijn 'mooie, rustieke en goede wijk' alles mag blijven zoals het is. Lang niet iedereen blijkt open te staan voor veranderingen.

Ondanks dat de bijeenkomst de titel 'toekomst van het wonen' droeg, benoemden de deelnemers de belangrijke aspecten van de woonomgeving heel erg in het nu en tamelijk dicht bij huis. Daarbij lijkt de energievoorziening geen expliciete rol te spelen. Er is met geen woord gerept over ontwikkelingen als bijvoorbeeld landschappelijke aantasting door windmolens. Geluidoverlast speelt wel een rol in de woonomgeving, vooral door wegverkeer, dat in het algemeen ook de belangrijkste bron van geluidsoverlast is (RIVM 2018). In dat verband denkt men niet direct aan het geluid van warmtepompen in de buurt.

Wat vindt men belangrijk aan de woning?

De woonbeleving wordt sterk bepaald door de esthetische kwaliteit van de woning. Enkele deelnemers benoemen die als het 'karakter' van de woning: eigenheid door kleine variaties als tegenhanger van de grote eenvormigheid van decennia geleden. Andere waardevolle karakteristieken die de woning mooi maken zijn hoge plafonds, hoge ramen en veel licht. Het belang van een duurzame energievoorziening kwam in de groepen slechts enkele keren spontaan naar voren. Met name in de focusgroep met uitsluitend hoogopgeleide woningeigenaren die niet uit een pilotwijk kwamen, bracht men in graag hun woning te willen verduurzamen. Naast isolatie en energiezuinigheid ging het dan ook over energie uit hernieuwbare bronnen via groene stroom of via de concrete toepassing van zonnepanelen, zonneboilers of warmtepompen.

Een belangrijke beweegreden voor het verduurzamen van de woning was de wens om zelfvoorzienend te zijn. Door het zelf opwekken van energie komt energieneutraliteit binnen handbereik. In deze discussie kwam het begrip 'nul-op-de-meter-woning' voorbij. Een andere deelnemer trok dit door naar 'off-grid' gaan, wat neerkomt op volledig zelfvoorzienend wonen en dus ook los zijn van energievoorzieningen. Dat geeft autonomie en kan ook een kostenbesparing opleveren (eenmaal geïnstalleerd leveren zonnepanelen immers gratis energie). Daarnaast werd de wens zelfvoorzienend te zijn ook gekoppeld aan zorgen over klimaatverandering en andere milieuproblemen:

Inderdaad zorgen over het milieu, de klimaatveranderingen, overbevolking, noem maar op. Dus hoe mooi zou het zijn als je inderdaad alles kunt recyclen, energie kan opwekken die je zelf gebruikt, verder niks. Weet je, je verbruikt dan niks. Dat is het idee, dus je kost de aarde niks. (groep 2, vrouw, 67 jaar)

Wel kwam in alle gesprekken meerdere malen een 'goede isolatie' naar voren, vooral als zelfstandige waarde van de woning. In eerste instantie wordt deze niet gekoppeld aan duurzaamheid, maar eerder aan wooncomfort (het maakt het wonen behaaglijk) en aan de constatering dat woningen aan bepaalde standaarden moeten voldoen. Een goede isolatie hoort nu eenmaal bij een goede woning. Isolatie kwam daarom ook voorbij als verandering.

Verderop in de gesprekken, toen het thema 'aardgasvrij wonen' al was geïntroduceerd, werd isolatie wel vaak verbonden met hernieuwbare energie door een zonnestelsel, waarbij men refereerde aan een streven naar nul-op-de-meter of een lage energierekening. In beide gevallen raakt dat aan het aspect zuinigheid c.q. tegengaan van verspilling, zonder dat expliciet wordt of dit uit financiële of duurzaamheidsoverwegingen is. Een enkeling ging in het kader van verbeteropties in op triple glas in plaats van dubbel glas, of op beperkingen die men ondervindt om bijvoorbeeld spouwmuurisolatie toe te passen.

A: Dat het belangrijk is om alsnog huizen te isoleren, ook al gebruik je groen gas. Want dan heb je veel meer mensen die van het gas gebruik kunnen maken.

B: *Isoleren is altijd goed. Welke oplossing het ook wordt: isoleren, isoleren.* (A: groep 3, man, 30 jaar en B: groep 3, vrouw, 23 jaar)

Hoewel slechts enkele keren het woord ‘duurzaam’ of ‘klimaat’ in de mond is genomen, klinkt uit de gesprekken wel het probleembesef en de bezorgdheid hierover bij deelnemers door. Het besef van de leefbaarheid van de aarde als vaste waarde is duidelijk aanwezig, blijktens het benoemen van problemen als klimaatverandering, milieuvervuiling, grondstof-schaarste en zelfs de koppeling aan het onderliggende probleem van overbevolking.

Ten slotte, en dat is niet verrassend gezien ‘wonen in de toekomst’ als introductiethema, komen aspecten als ‘aanpasbaar’, ‘levensloopbestendig’ en ‘voldoende ruimte’ naar voren. Men betreft deze dan vooral op de persoonlijke situatie en plaatst ze in de maatschappelijke context waarin van ouderen verwacht wordt langer thuis te blijven wonen. Wel laat een deelnemer naar aanleiding van een ervaring in de familie ook enige scepsis hierover horen, omdat je op voorhand niet weet hoe de gezondheid van bewoners zich zal ontwikkelen; zelfs een perfect aangepaste woning garandeert niet dat zieke bewoners thuis kunnen blijven wonen. Een tegengeluid tegen woningaanpassing is er ook in de zin van doorschuiven naar een kleiner huis om zo woningen vrij te maken voor de jongere generaties op de woningmarkt. In algemene zin moet de woning goed passen bij de bewoners en hun woonwensen. Een deelnemer hanteerde de ‘jas’ als mooie metafoor voor een passende woning. Qua ruimte heeft men het dan vooral over de binnenruimte, maar ook de verwijzing naar ‘postzegeltuintjes’ komt voorbij.

4.2 Eerste associaties met de term ‘aardgasvrij wonen’

Voordat we deelnemers inlichtten over het beleidsvoornemen om Nederland van het aardgas af te halen (voor zover ze daar nog niet van op de hoogte waren), hebben we hen gevraagd voor zichzelf enkele associaties met de term ‘aardgasvrij wonen’ te noteren.

Daarbij komen met name alternatieven voor aardgas naar voren. Elektriciteit als alternatief voor aardgas wordt het meest genoemd: men denkt dan vaak aan koken op inductie, zonnepanelen en/of warmtepompen. Tegelijkertijd wordt ook vaak opgeschreven dat de transitie naar aardgasvrij wonen hoge kosten met zich mee zal brengen. Sommige deelnemers voegen daaraan toe dat die niet voor iedereen te betalen zullen zijn.

Toch treedt er tussen de focusgroepen ook een aantal verschillen op. In groep 1 (niet-pilot, middelbaar opgeleid) wordt in vergelijking met de andere groepen veel minder gerefereerd aan de alternatieven voor aardgas. In plaats daarvan heeft men het vooral over de kosten en stelt men vragen over het ‘waarom’. Dit contrasteert met associaties uit de andere groepen, waar juist de verschillende alternatieven voor aardgas worden opgeschreven. Het is niet per se zo dat de deelnemers uit de pilotwijken beter op de hoogte zijn van de alternatieven: vooral de hoogopgeleide bewoners uit ‘niet-pilotwijken’ (groep 2) lijken te weten wat de alternatieven voor aardgas zijn. Deze verschillen zullen wellicht deels te maken hebben met de dynamiek en sfeer in de focusgroep: in groep 2 kwam het thema

duurzame energie immers al vroeg in het gesprek op en in groep 1 leek men in eerste instantie hoofdzakelijk gericht op het proces van de aardgastransitie. Toch zullen deze verschillen niet helemaal losstaan van het kennisniveau van de deelnemers. Ook uit latere momenten in het gesprek bleek dat men in groep 1 van de alternatieven voor aardgas nog weinig wist, terwijl er in groep 2 vaak kennis over de alternatieven naar voren werd gebracht.

4.3 Waarom aardgasvrij wonen?

In april 2018 ging er namens minister Ollongren van Binnenlandse Zaken en minister Wiebes van Economische Zaken en Klimaat een brief naar de gemeenten waarin zij hen opriepen met concrete acties te starten voor het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving (Ollongren en Wiebes 2018: 1). De opening van deze brief hebben we in de focusgroepen als vertrekpunt genomen om deelnemers te informeren over de plannen van het kabinet voor een aardgasvrij Nederland. Deze luidde als volgt:

Met de ondertekening van het Klimaatakkoord van Parijs 2015 heeft Nederland zich gebonden aan maatregelen om de klimaatverandering tegen te gaan. Het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving is hiervan een belangrijk onderdeel. Verlaging van het gebruik van aardgas in de gebouwde omgeving, is ook een belangrijke ondersteuning voor de beperking van de gaswinning in Groningen.

Hieruit blijkt dat het ‘waarom’ van het beleid rondom het aardgasvrij maken van de bestaande bouw vooral gezocht moet worden in het tegengaan van klimaatverandering, met daaraan gekoppeld de intentie om ons te houden aan het Klimaatakkoord van Parijs, en het beperken van de gaswinning in Groningen. Ook het Nederlandse Klimaatakkoord, waar beleid voor een aardgasvrije samenleving onderdeel van is, wordt met name in de context geplaatst van het Akkoord van Parijs, dat door 195 landen is ondertekend. Hoe kijken burgers aan tegen deze doelen? En welke doelen houden zij er zelf op na? In deze paragraaf gaan we op deze vragen dieper in.

Onduidelijkheid over kabinetsvisie

In alle focusgroepen wordt er op enig moment gediscussieerd over het waarom van de aardgastransitie, hoewel de mate waarin daar onvrede over bestaat in de groepen sterk verschilt. Waar men in groep 2 het met de beweging naar een aardgasvrije gebouwde omgeving in grote lijnen eens was, ontstond hier in groep 1 al vrij vroeg discussie over, nog voordat de deelnemers het fragment uit de brief te horen kregen. Gevraagd naar de eerste associaties die men met de term ‘aardgasvrij wonen’ heeft (deelnemers werd gevraagd deze voor zichzelf op te schrijven), komt in deze groep een aantal keren de vraag ‘waarom?’ naar voren.

Onvrede over het waarom lijkt met name voort te komen uit het gevoel te weinig betrokken te zijn geweest bij de discussie over aardgasvrij wonen. In plaats daarvan lijkt de hui-

dige discussie vooral te gaan over het hoe, waardoor het waarom niet meer ter sprake kan worden gesteld. Over de klimaatdoelen is men het grotendeels wel eens: slechts enkelen spreken hun twijfel uit over het bestaan van klimaatverandering of de invloed daarop van de mens. Echter, het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving is slechts één van de maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan. Waarom nu juist deze? In groep 1 vraagt iemand zich af waarom het niet verstandig zou zijn om gas te importeren en wordt er ook gediscussieerd over kernenergie als alternatief voor aardgas. Men heeft de indruk dat er al voor een oplossing is gekozen zonder dat de voor- en nadelen van alternatieve oplossingen tegen elkaar zijn afgewogen. Het gaat dus niet alleen om de inhoud van het klimaatbeleid, waar aardgasvrij wonen onderdeel van is, maar ook om de manier waarop dat beleid tot stand is gekomen.

Door de deelnemers in de focusgroepen voor wie het waarom niet duidelijk is, wordt de aandacht voor aardgasvrij wonen met name afgedaan als een 'hype': iets waaraan burgers worden geacht mee te doen ook al is het waarom voor hen niet duidelijk. Daarmee wordt het iets wat men eigenlijk zelf niet wil, maar wat men met name doet omdat anderen het doen of dat van hen verwachten. Daarnaast wordt in groep 4 ook benoemd dat aandacht voor milieuproblematiek komt en gaat: in de jaren zeventig hield men zich hier immers ook al mee bezig en daarna is het weer een tijdje weggezakt. Enkele deelnemers verwijzen dan ook naar de ambitie van een aardgasvrij Nederland als 'een wanhooppoging om aan de nieuwe verdragen van Parijs te voldoen', omdat Nederland 'het beste jongetje van de klas' wil zijn. Men lijkt er niet op te vertrouwen dat de huidige regering zelf ook echt toe wil werken naar een aardgasvrije toekomst: we doen het omdat het moet, niet omdat we het zelf echt willen. Ook in andere groepen komt dat geluid naar voren.

Deelnemers uit verschillende groepen wijzen in de onderbouwing hiervoor op een tegenstrijdigheid die zich in de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving lijkt te voltrekken: als het kabinet het echt wil, waarom worden er nu dan nog steeds nieuwbouwwoningen op het aardgas aangesloten? Het is makkelijker om nieuwbouwwoningen aan te leggen zonder gas dan bestaande woningen om te bouwen, en toch worden er nog steeds nieuwbouwwoningen met een aardgasaansluiting gebouwd. In groep 3 ontstaat hierover commotie: voor deze deelnemers voelt het erg tegenstrijdig dat er al veel moeite moet worden gestoken in het aardgasvrij maken van de bestaande bouw,¹ terwijl er nog steeds nieuwbouwwoningen op het gas worden aangesloten en deze binnenkort alsnog van het gas af worden gehaald.

Sommigen vinden het bovendien ook makkelijk praten voor een kabinet dat over enkele jaren toch weer van het toneel zal verdwijnen:

De plannen die ze nu verzinnen, zijn morgen weer verouderd of gaan ineens niet meer door. Het is allemaal veel te abstract, het is niet transparant. Het is voor mij een grote poppenkast voor de EU, wat mij betreft. (groep 3, man, 30 jaar)

De verbinding van de doelen met het internationale klimaatakkoord levert ook enige discussie op over of en hoe wij onze ambities en inspanningen moeten bekijken vanuit een internationale lens. Sommigen werpen daarbij op dat wij in Nederland van alles kunnen doen, maar zolang anderen zich niet op dezelfde manier inspannen heeft het niet zoveel zin. Waarom moeten wij van het gas af, terwijl andere landen zich juist op het gas aansluiten? Dit kwam met name in de groep 1 sterk naar voren. In de andere groepen wordt ook neergelegd dat Nederland zich niet te veel van anderen moet aantrekken, maar juist vooruitstrevend moet zijn: we worden geacht er samen de schouders onder zetten. Maar dat lukt alleen wanneer er meer duidelijkheid komt over het ‘waarom’ van een aardgasvrije gebouwde omgeving.

Acceptatie van de transitie naar aardgasvrij wonen

Ondanks de discussies over het waarom schaarst een groot deel van de deelnemers in de focusgroepen zich achter de maatregel om Nederland aardgasvrij te maken. De meesten accepteren de transitie naar aardgasvrij wonen omdat het nu eenmaal toch gaat gebeuren: het is een gegeven. Het is een pad waarop Nederland zich bevindt en waarbij geen weg terug mogelijk is. Er wordt daarom naar de gastransitie verwezen als ‘onvermijdelijk’, als iets wat ‘eraan zit te komen’ of wat ‘gewoon moet gebeuren, punt uit’. Enerzijds komt dit omdat bewoners de hogere doelen zelf onderschrijven: het klimaat verandert en daarmee zetten we de kwaliteit van leven van toekomstige generaties op het spel. Ook de eindigheid van gas speelt voor sommigen een rol: ofwel omdat het gas dat gewonnen moet worden op een gegeven moment op raakt of omdat het niet (meer) zonder problemen gewonnen kan worden. Daaraan gerelateerd wordt door enkelen zowel de mogelijke afhankelijkheid van Rusland als de winning van gas in Groningen als problematisch gezien. Dit legitimeert de zoektocht naar alternatieven om onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen af te bouwen. Opmerkelijk is overigens dat in de focusgroepen niet expliciet is gerefereerd aan aardgas als ‘minst vervuilende’ brandstof onder de fossiele bronnen, wat wel enige tijd in de media is gepropageerd (de Volkskrant 2017) en wat in het buitenland de reden is om in het kader van klimaatbeleid juist aardgasgebruik te stimuleren (NOS 2018c).

Daarnaast lijkt men in de groepen niet specifiek gehecht aan gas als energiebron zelf. In alle groepen spreekt slechts een enkeling uit blij te zijn met gas (bijvoorbeeld omdat men gas nu eenmaal beter vindt voor het bereiden van goede gerechten). Het merendeel lijkt gas echter met name te zien als een bron van warmte: warmte is immers de basisbehoefte, niet gas zelf. Waar die warmte vandaan komt, maakt niet zoveel uit: als het maar werkt. Een van de deelnemers uit groep 1 verwoordt dit als volgt:

Wat ik merk van aardgas is niet het gas, maar de warmte. Of koken, maar dat is ook warmte. Dat is het enige wat ik als consument merk van aardgas. (groep 1, man, 67 jaar)

Daarnaast wordt in meerdere groepen ook door een aantal deelnemers aangehaald dat een energievoorziening zonder gas veiliger is: er is daarmee minder kans op brandgevaar

of explosies. Het wonen zonder gas is daarmee voor de meesten geen controversiële aanpak.

Acceptatie van de transitie naar aardgasvrij wonen lijkt ook voort te komen uit het gevoel dat het niet altijd zin heeft om tegen de stroom in te zwemmen. Dat kan zijn omdat men van mening is dat je mee moet bewegen naar de kant waar de samenleving op lijkt te gaan of omdat je in een democratie je nu eenmaal neer moet leggen bij besluiten die een groter belang dienen. Enkele uitspraken uit de focusgroepen illustreren dit gevoel op treffende wijze:

Er wordt op een gegeven moment geroepen dat er geen tijd meer is, dat is het, het is vijf voor twaalf. Dat sfeertje heerst er. Dan denk je: oké, weet je wel. Wat kan je ertegen inbrengen dan? (groep 1, man, 65 jaar)

A: Het is gewoon zo. Zo zijn er wel meer dingen, bepaalde regels of dingen die er zijn en daar moet je in mee.

B: In het algemeen belang. Bijvoorbeeld omgekeerd ... in Amersfoort, dat is ook zo iets, nou dat is besloten, nou dat gaat gewoon gebeuren. En of je het wilt of niet, je zult er gewoon in mee moeten. Daar heb ik ook geen moeite mee.

(A: groep 2, vrouw, 40 jaar en B: groep 2, vrouw, 67 jaar)

Het mee 'moeten' bewegen met overheidsbesluiten roept bij sommigen echter ook weerstand op. Er wordt getwijfeld aan de urgentie van de aardgastransitie: moet het nu? Waar sommigen de ambitie om in 2030 de gaskraan in Groningen dicht te draaien zien als reden om snel in beweging te komen, zetten anderen de hakken in het zand. De transitie, zo beamen velen, komt niet zomaar tot stand: deze kost tijd en kan niet zomaar 'door de strot geduwd' worden. Het doel van een aardgasvrije gebouwde omgeving is te zien als een eindpunt waar gezamenlijk naartoe wordt gewerkt. Het heersende gevoel lijkt daarom te zijn dat het zal moeten, maar dat het niet zonder slag of stoot zal gaan. Hoewel gespreksdeelnemers op algemeen niveau het doel steunen, worden vaak ook de hobbels op de weg benoemd die zullen maken dat het proces niet makkelijk zal verlopen. Belangrijk hierin lijkt begrip voor het feit dat niet iedereen even snel mee kan bewegen met de veranderingen die de aardgastransitie met zich mee zal brengen. Hoe zij dit proces voor zich zien, komt in hoofdstuk 5 aan de orde.

Relatie tot eigen doelen

Hoewel er brede steun is voor aardgasvrije woningen in Nederland onder deelnemers in de focusgroepen, spreekt men ook uit dat de lastige vraag met name is wat huiseigenaren bereid zijn voor zo'n transitie op te offeren, of andersom gesteld wat daarmee eigenlijk te winnen valt. Hoe verhouden de lusten en lasten zich tot elkaar? Eén deelnemer schrijft dan ook als een van de eerste associaties met aardgasvrij wonen op: 'what's in it for me?'. Interne tweestrijd ontstaat met name wanneer inspanningen voor de aardgastransitie conflicteren met andere doelen. In alle groepen komt het conflict tussen eigenbelang en het maatschappelijk belang naar voren: niemand is tegen een beter milieu, maar men wil ook

de eigen portemonnee bewaken. Hoewel mensen het milieu een warm hart toedragen, voelt het voor de meesten ook niet helemaal goed om veel geld en energie te steken in zaken waar ze niet echt beter van worden of waarvoor ze wellicht dingen verliezen die ze sterk waarderen.

De 'kosten' die gepaard gaan met aardgasvrij wonen kunnen dan ook in brede zin gezien worden: niet alleen het geld dat men kwijt is aan het financieren van een aardgasvrije woning, maar ook het verlies van een aantal belangrijke kenmerken van een woning of het gedoe dat met zo'n verbouwing gepaard gaat. In paragraaf 4.1 kwam al naar voren dat bewoners een woning niet alleen op een functionele manier waarderen, maar ook waarde hechten aan het karakter van de woning. Een huis is meer dan alleen een schil die warm houdt. Zo geven enkele deelnemers aan dat een stijging van de gasprij niet automatisch zal leiden tot aanmoediging om iets te veranderen aan de warmtevoorziening: bij een oud huis hoort een hoge energierekening er nu eenmaal bij. Wie zo'n huis wil hebben, zal daar dus ook voor moeten betalen. Daarnaast wordt in meerdere focusgroepen de vraag gesteld: hoe blij zouden we zijn met al die kastjes (de buitenunits van een warmtepomp) aan de buitengevels van onze huizen? Niet alleen windmolens, maar ook warmtepompen kunnen zorgen voor visuele vervuiling. Ze zijn bovendien niet bepaald geluidloos. En juist zulke 'kosten' zijn voor bewoners zichtbaar en tastbaar:

Op alle fronten is het allemaal dat je denkt: nou, bah! Het enige positieve is misschien dat je energierekening wel naar beneden gaat [...] Maar dat zijn dingen die voor mensen gevoelsmatig vaak ver van hun bed zijn. Die denken aan hun marmeren vloer, of ik ook van: maar shit dan moet mijn houten vloer eruit. (groep 2, vrouw, 67 jaar)

Ook al is iemand niet tegen het idee van een aardgasvrije woning, dan nog kan de persoon zich verzetten tegen de specifieke maatregelen die moeten worden getroffen om diens woning aardgasvrij te maken. Mensen verwachten immers niet zozeer voordelen van aardgasvrij wonen, maar zien wel werk en kosten op zich afkomen. Dat met name de nadelen van aardgasvrij wonen naar voren komen kan ook te maken hebben met de bevinding dat mensen geneigd zijn meer gewicht te leggen bij de verwachte nadelen van een verandering dan bij de verwachte voordelen (zoals beschreven in de theorie van verliesaversie, zie Kahneman et al. 1991). Dit kan ertoe leiden dat mensen het liefst vasthouden aan de huidige situatie (wat door gedragswetenschappers als 'status-quo bias' wordt bestempeld). Het kabinet spiegelt de transitie vooralsnog voor als kostenneutraal,² maar bewoners kunnen deze balans anders ervaren. Voor hen kunnen de lasten hoger zijn dan de baten, zeker omdat mensen het 'gedoe' van verandering ook als kostenpost kunnen zien.

De deelnemers die vooral positieve aspecten van een aardgasvrije woning noemen, zijn degenen die al in een aardgasvrije woning wonen: zij hebben zelf niets hoeven te veranderen, maar hebben die woning zo gekocht. Voor hen zijn de voordelen van een aardgasvrije woning makkelijk op te noemen:

Nou kijk, ik had natuurlijk geen keuze, zo simpel is het. Toen ik zes jaar geleden in mijn woning ging, toen werd er gewoon verteld: je hebt geen gas, je hebt dit, daar doe je het mee, klaar. Maar nu heb ik zes jaar ervaring en ik ben er heel erg over te spreken. Altijd warm water. Als je de kraan opendraait, is het binnen no time warm. Ik heb ook geen cv, dus geen onderhoudskosten, geen ellende. Ik vind het helemaal prima. Dus als ik nog een keer ga verhuizen, dan weet ik het wel. (groep 3, man, 30 jaar)

Een aardgasvrije woning biedt dus comfort, maar wellicht is de vooruitgang niet belangrijk genoeg om veel moeite te steken in het aardgasvrij maken van de huidige woning.

Het mooiste zou eigenlijk zijn als de woning aardgasvrij kan worden zonder dat daar een ingrijpende verandering voor nodig is. In groep 1 zegt een van de deelnemers dan ook dat zij bij een volgende verhuizing hoogstwaarschijnlijk op zoek zal gaan naar een aardgasvrije woning. Een andere barrière die door sommige deelnemers opgeworpen wordt is dat er een zeker risico is dat het niet goed uitpakt. In groep 4 vertelt een van de deelnemers dat hij na alle aanpassingen zijn huis nog steeds niet warm genoeg krijgt en deelt iemand anders mee dat haar huis na isolatie 's zomers erg warm is.

De meeste gespreksdeelnemers specificeren daarom niet vaak op welke wijze een aardgasvrije woning 'het wonen' op een positieve manier zou kunnen veranderen. Zo wordt de waarde van een goed geïsoleerd huis vaak wel ingezien, maar hoe dit bijdraagt aan wooncomfort is niet altijd duidelijk: een goede isolatie hoort bij een goed huis en leidt ook tot lagere stookkosten. Dit komt wellicht doordat de meeste deelnemers met name vanuit een functioneel perspectief kijken naar de warmtevoorziening: het moet vooral werken en zo min mogelijk overlast geven. Een enkeling benoemt dat een warmtevoorziening zonder gas veiliger is. Maar met name financieel gewin blijkt een belangrijke reden om van het aardgas af te gaan: het is makkelijker te kiezen voor het verbouwen van je woning wanneer je de kosten die je moet steken in het aardgasvrij maken van je huis terugverdient.

Niet iedereen is er echter zeker van dat de kosten ook op tijd worden terugverdiend: wanneer alleen de energiekosten ertoe doen is het wellicht geen goede keuze. Enkele deelnemers delen mee dat het elektriciteitsverbruik en daarmee de kosten voor elektra fors omhoog kunnen schieten, waardoor de kostenbesparing al gauw teniet wordt gedaan. Sommigen zien op andere vlakken echter nog financiële voordelen: een huis met een hoogwaardige energieprestatie (ofwel een energielabel A) kan ook gezien worden als een begerenswaardig bezit, iets waar steeds meer vraag naar zal komen vanwege stijgende energiekosten en de noodzaak om huizen beter te isoleren. Het aardgasvrij maken van je huis wordt daarmee een rendabele investering.

Er is natuurlijk ook een klein aantal enthousiastelingen die zelf graag het initiatief zouden nemen om aan de slag te gaan met een aardgasvrije woning. Ook in de focusgroepen waarin personen deelnamen uit wijken die niet gekenmerkt waren als 'pilotwijk', waren enkelen aanwezig die zelf al aan de slag waren met het verduurzamen van hun woning. Zo nam het gesprek in groep 2 al snel (nog voordat 'aardgasvrij wonen' als onderwerp was geïntroduceerd) een wending richting duurzame energie, omdat een van de deelnemers

uitsprak graag een ‘nul-op-de-meter’ woning te willen en daarmee zichzelf te voorzien van energie: dat geeft onafhankelijkheid en verlaagt tegelijkertijd het verbruik van fossiele brandstoffen.

4.4 Samenvatting

Reflecterend op de waarden die men aan het wonen hecht, lijkt het verduurzamen van de woning voor de meeste mensen geen belangrijk doel op zich. Een enkeling ziet duurzame energie als manier om onafhankelijk van anderen te zijn, maar het gros denkt bij ‘prettig wonen’ eerder aan zaken zoals veiligheid, bereikbaarheid, groen, levendigheid, hygiëne en goed contact met de burens. Een aardgasvrije woning zal aan deze kwaliteiten van het wonen dus zeker niet af moeten doen. Dat betekent echter niet dat er geen steun is voor de beweging naar aardgasvrij wonen: daarbij legt men zich grotendeels neer. Slechts enkelen spreken hun weerzin tegen het beleid van een aardgasvrij Nederland uit, maar die weerstand lijkt met name het resultaat te zijn van ontevredenheid over het proces. Men voelt zich bij de totstandkoming van het beleid maar weinig betrokken, waardoor niet duidelijk is waarom er nu precies voor de maatregel is gekozen om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken.

Deze bevindingen samenpakkend lijkt het draagvlak voor het aardgasvrij wonen beperkt te zijn: men accepteert het besluit, maar lijkt (vooralsnog) weinig reden te zien daar zelf iets mee te doen. De voordelen van een aardgasvrije woning worden niet zozeer gezien, behalve dat deze bijdraagt aan een gemeenschappelijk doel, namelijk het tegengaan van klimaatverandering. Welke rol burgers bij de uitvoering dan wel voor zichzelf zien weggelegd behandelen we in hoofdstuk 6.

Noten

- 1 De ambitie is immers dat 30.000 à 50.000 woningen per jaar aardgasvrij worden gemaakt (Rijksoverheid 2017).
- 2 ‘Woonlastenneutraliteit is het uitgangspunt. Dat kan [...] ervoor zorgen dat voor het overgrote deel van de bewoners de maandlasten van de lening die je aangaat voor de verbouwing niet hoger zijn dan het voordeel dat je op de energierekening boekt’ (Klimaatberaad 2019: 15).

5 De transitie naar aardgasvrij wonen tot nu toe

Hoewel deelnemers aan de focusgroepen met gemengde gevoelens kijken naar de ambitie om al in 2030 de Groningse gaskraan dicht te draaien, lijkt de overheid inmiddels met volle kracht vooruit te stevenen: het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving wordt in een toenemend aantal gemeenten opgepakt.¹ Daarmee dringt het thema ‘aardgasvrij wonen’ op steeds meer manieren het leven van burgers binnen: ook in de focusgroepen waarin deelnemers niet uit geselecteerde pilotwijken kwamen, waren er enkelen aanwezig die zelf in een aardgasvrij huis wonen of iemand kennen die bezig is met het aardgasvrij maken van zijn of haar woning. De transitie naar een aardgasvrije woonomgeving is dus niet slechts toekomstmuziek maar vindt plaats in het hier en nu. Wat krijgen burgers nu al mee van deze transitie? Wat weten zij al over de route naar het wonen zonder aardgas? Hoe beleven zij de ontwikkelingen die nu gaande zijn? In dit hoofdstuk gaan we op deze vragen dieper in.

5.1 Bekendheid met beleid en alternatieven voor aardgas

Bekendheid met plannen en uitvoeringsprojecten

Op de vraag hoe goed burgers op de hoogte zijn van ontwikkelingen rondom de transitie naar een aardgasvrij Nederland kunnen we geen eenduidig antwoord geven. Gevraagd naar de concrete ontwikkelingen in hun buurt lijken burgers niet altijd op de hoogte van de plannen van de gemeente. Ook de bewoners die specifiek uit de pilotwijken zijn geselecteerd, weten niet altijd dat hun gemeente hun buurt als proeftuinwijk naar voren heeft geschoven. Er blijkt ook wat ruis te zijn over wanneer Nederland nu aardgasvrij moet worden: zowel 2030 en 2050 worden genoemd. Dit kan te maken hebben met het feit dat beide jaartallen in verschillende beleidscontexten worden gecommuniceerd. 2050 wordt in het regeerakkoord genoemd als jaar waarin onze energievoorziening CO_2 -neutraal moet zijn: er mag dan netto geen CO_2 meer worden uitgestoten. Dat betekent ook dat in 2050 alle woningen aardgasvrij moeten zijn. Tegelijkertijd is 2030 ook door sommige gemeenten genoemd als jaar waarin zij geen aardgasgestookte gebouwen meer willen hebben en heeft het kabinet de ambitie uitgesproken om uiterlijk in 2030 de gaswinning in Groningen te beëindigen.

Hoewel sommigen benadrukken dat zij van hun gemeente nog niets hebben gehoord, zijn er ook anderen die wel iets voorbij hebben zien komen, maar zich er niet echt mee bezighouden. Een dergelijke houding lijkt onder deelnemers die zelf nog niet aan de slag hoeven (of willen) met een aardgasvrije woning, de modus te zijn:

Het is niet iets waar ik me echt in verdiep of zo, het is meer van: het komt voorbij. (groep 1, vrouw, 34 jaar)

Het verschil in kennisniveau tussen de focusgroepen is niet groot: deelnemers afkomstig uit pilotwijken zijn niet beter op de hoogte van de ontwikkelingen dan anderen. In plaats daarvan is het verschil *binnen* groepen groot. Het grootste verschil zit tussen de deelnemers die zich op een of andere manier al proactief hebben verdiept in het thema, uit enthousiasme of noodzaak, en deelnemers die dat nog niet hebben gedaan. In elke focusgroep is er wel iemand die zich zorgen maakt over de aanstaande vervanging van de huidige warmte-installatie (vaak een cv-ketel, in een enkel geval luchtverwarming) of die zich daar recent al over heeft moeten buigen. In groep 1 vertelt één deelneemster hoe zij de gemeente had opgebeld met de vraag wat te doen met de cv-ketel van haar dochter, die binnenkort vervangen moest worden. In groep 2 is er iemand die zegt aan te schuiven bij raadsvergaderingen om meer te weten te komen over wat de gemeente van plan is. In groep 4 vertelt een bewoner uit een proeftuinwijk hoe hij binnen een opgezet collectief zelf op zoek gaat naar informatie op het internet over alternatieven voor aardgas, om zo verschillende bronnen van informatie naast elkaar te zetten. Deze bewoners zijn goed op de hoogte omdat zij het belangrijk vinden of een aanleiding hebben om proactief op zoek te gaan naar informatie. In sommige gevallen zijn zij over de plannen voor de pilotwijken beter geïnformeerd dan de bewoners uit die pilotwijk zelf, zoals blijkt uit deze kennisdeling:

A: Ik zal het niet meer meemaken.

B: Nou, ze zijn het aan het onderzoeken voor jouw wijk. Ik wil niet zeggen dat het direct geïmplementeerd wordt.

A: Stadsverwarming?

B: Ja, een lokaal netwerk, ja. Een systeem gevuld met water dat door de zon verwarmd wordt. (A: groep 4, man, 71 jaar en B: groep 4, man, 49 jaar)

Zo komen in elke groep wel (potentiële) generieke maatregelen ter sprake. Vaak zijn deze financieel van aard. De verhoging van de belasting op gas ten opzichte van elektriciteit wordt in een aantal groepen benoemd. In alle groepen brengt iemand de objectgebonden financiering naar voren (zonder dat de gespreksleider daarover begint): een maatregel die voorgesteld was om de kosten voor het aardgasvrij maken van de woning niet aan de woningeigenaar maar aan de woning te koppelen, zodat die over een langere tijdsperiode kunnen worden uitgesmeerd (en daarmee ook makkelijker te betalen zijn). Dit blijkt een maatregel waarvoor veel steun wordt uitgesproken: het betekent immers dat de kosten van het verduurzamen van de woning niet alleen op de schouders van een huidige woningeigenaar komen te rusten, maar over meerdere toekomstige eigenaren kunnen worden gespreid. Dit maakt het ook aantrekkelijk voor mensen die over een aantal jaren naar een andere woning toe zouden willen verhuizen.

Bekendheid met alternatieven voor aardgas

In vergelijking met matige kennis over beleid en projecten is er in de groepen meer kennis over de alternatieven voor aardgas in de woning aanwezig. Zoals we eerder beschreven

(§ 4.2) is die kennis in groep 2 (hogeropgeleid, niet-pilotwijk) het grootst. Dat zal voor een groot deel te maken hebben met het feit dat daar een aantal deelnemers zelf al bezig is met plannen voor een energiezuinige woning. Als je zelf direct met het onderwerp bezig bent, moet je jezelf daarover informeren. Je doet niet zomaar kennis op: je doet dat gericht wanneer je ook van plan of genoodzaakt bent die kennis te gebruiken. Op dit gegeven wordt in groep 1, waar relatief minder kennis over de alternatieven was, dan ook gereflecteerd. Een van de deelnemers doet daarover een uitspraak, waar bijna iedereen zich in kon vinden:

A: Ja ik kijk wel een beetje vooruit ook, maar eigenlijk heb ik dezelfde mening, ik wil zelf kunnen bepalen en ik wil het verschil weten tussen het een en het ander.

B: Dus de kennis, je wilt de kennis?

A: Ja, wat vind ik de beste keuze?

Int: Dus je gaat je erin verdiepen ...

A: Ja, dan ben ik eventjes een energie know-it-all, daarna vergeet ik het allemaal weer.

[gelach]

Int: Maar je zorgt dat je die informatie verzamelt om jouw eigen goede keuze daarin te maken?

A: Ja.

(A: groep 1, vrouw, 34 jaar en B: groep 1, man, 74 jaar)

De noodzaak om benodigde kennis te verzamelen zodat men de keuze kan maken wordt niet door iedereen gevoeld. Sommigen wijzen erop het nut er niet van in te zien dit soort kennis op te doen: zonder technische aanleg zal je het toch niet helemaal begrijpen. Dan is het niet nodig je er zelf in te verdiepen, maar kun je beter bij de juiste persoon aankloppen voor advies.

Vanwege het gebrek aan kennis worden er in groep 1 relatief weinig ervaringen met de alternatieven uitgewisseld. Op de informatie over alternatieven die de deelnemers gepresenteerd krijgen, wordt redelijk terughoudend gereageerd:² het is voor de meesten nieuw en matig interessant. Waar er praktijkervaring is, is deze met name positief. Dit kleurt ook het verdere gesprek over de alternatieven: die blijft positief van toon, zelfs wanneer iemand zich begint af te vragen wat de nadelen zijn; als er geen nadelen zijn, waarom wordt het aardgasvrij maken dan nog niet breed uitgerold? Daar wordt mild op gereageerd: alles heeft tijd nodig. Hoewel in deze groep enige scepsis wordt geuit over het proces richting het aardgasvrij wonen, is men over de alternatieven zelf meer positief gestemd (wat een optimistische houding ten opzichte van onbekende technologieën, zoals eerder in hoofdstuk 3 werd aangestipt, lijkt te bevestigen).

Dit is anders in de andere focusgroepen waar meer discussie ontstaat over de verschillende alternatieven. Er wordt soms sceptisch gereageerd op de informatie die in de groep wordt gepresenteerd of er wordt informatie toegevoegd, omdat men over de alternatieven andere ideeën heeft. Ervaringen en associaties worden uitgewisseld, waardoor soms discussie ontstaat over de wenselijkheid van de alternatieven. Zo is er overeenstemming over

het ‘hergebruik’ van bestaande infrastructuur en bronnen: het zou mooi zijn als alternatieven gebruikmaken van iets dat er al is. Het warmtenet heeft daardoor voor sommigen een positief imago: afvalverbranding wordt op die manier bruikbaar gemaakt, in plaats van dat we afval op een hoop gooien en er niets mee doen. Hetzelfde geldt voor het gebruiken van warmte die elders aanwezig is: in het water, de lucht of de bodem. Ook als we gasleidingen zouden kunnen gebruiken voor waterstof, zou dat goed zijn.

Over de duurzaamheid van de verschillende alternatieven is men het echter niet altijd eens. Sommigen zijn bijvoorbeeld kritisch op het gebruik van afval voor een warmtenet: daarmee suggereer je dat het goed is om afval te produceren, terwijl we juist naar een samenleving met minder afval toe moeten. Om diezelfde reden vindt men biogas ook niet altijd een duurzaam alternatief: daarvoor moet je nog steeds ergens grondstoffen vandaan halen die geproduceerd moeten worden (of in ieder geval moeten groeien). Ook over de haalbaarheid van het opschalen van alternatieven was men het niet altijd met elkaar eens: zonne-energie wordt door velen als een belangrijk alternatief gezien, terwijl er ook sceptische geluiden zijn over of zonnepanelen ons wel van voldoende energie zouden kunnen voorzien. Voor sommigen was dit een reden om te wijzen op de herintroductie van kernenergie. Over de wenselijkheid van verschillende manieren om elektriciteit te produceren wordt ook getwist.

Waar men het in de groepen grotendeels wél over eens is, is het ontbreken van een gouden optie: we zullen hoogstwaarschijnlijk gebruik moeten maken van verschillende technologieën. Welke optie uiteindelijk waar wordt toegepast, zal afhangen van context. Die contextafhankelijkheid van verschillende toepassingen maakt ook dat er in de groepen aandachtig wordt geluisterd naar persoonlijke ervaringen. Er wordt op deze ervaringen vaak ook goed doorggevraagd. Op deze manier testen deelnemers vaak hoe de informatie die zij over de alternatieven op theoretisch vlak al hebben opgedaan, strookt met de ervaringen die mensen met deze alternatieven in de praktijk hebben.

5.2 Beleving van de transitie tot nu toe: overkoepelende thema’s

In paragraaf 5.1 bleek al dat bewoners wisselende ervaringen hebben met de gastransitie. In dit deel gaan we dieper in op hoe bewoners het proces naar een aardgasvrije gebouwde omgeving tot nu toe beleven. Daarbij doelen we niet alleen op de individuele ervaringen met specifieke alternatieven voor aardgas, maar gaan we ook in op wat zij van de transitie naar aardgasvrij wonen in brede zin meekrijgen en hoe deze op hen overkomt. Uit de ervaringen die mensen delen lijken een aantal overkoepelende thema’s naar voren te komen die we hier zullen bespreken.

Complexiteit

Een belangrijk punt dat wordt aangestipt wanneer bewoners over hun eigen ervaringen met de gastransitie spreken, is dat oplossingen zeer plaatsgebonden zijn: welke oplossing past, hangt af van de context. De transitie wordt op die manier beleefd als iets dat moeilijk is en niet zonder meer lukt. Op voorgestelde oplossingen wordt meestal vanuit de eigen

situatie gereflecteerd, waaruit vaak blijkt dat oplossingen niet voor iedereen effectief of haalbaar zijn. Zo vertelt een van de deelnemers dat zijn spouwmuren niet geïsoleerd kunnen worden omdat bouwvakkers daar tijdens de bouw puin in hebben gestort. Een andere deelnemer vertelt dat het niet makkelijk is om goede alternatieven te vinden voor haar luchtverwarmingssysteem, omdat de meeste oplossingen voor verwarmingssystemen met water zijn ingericht. Op oplossingen die in de focusgroepen de revue passeren, wordt door sommige deelnemers daarom kritisch gereageerd: het klinkt leuk, maar bij mij gaat dat niet. Een nieuw huis bouwen zou makkelijker zijn, of een volgend huis zou zich wellicht voor zo'n aanpassing lenen.

Het kiezen voor een bepaald alternatief is zeer complex en niet altijd een kwestie van wel of niet willen: wat wel of niet kan, speelt ook een grote rol. Wat in de theorie een goede oplossing lijkt, kan in de praktijk niet altijd worden uitgevoerd. Een van de deelnemers uit de proeftuinwijken vindt dat ook in zijn wijk er 'technisch-theoretische' keuzes worden gemaakt: een realistische schatting van wat mogelijk en haalbaar is ontbreekt, waardoor het lijkt alsof de gemeente geen oog heeft voor situaties die het aardgasvrij maken van de woning flink lastig kunnen maken. Deze bewoner vertelt dat zelfs na het toepassen van verschillende maatregelen het nog steeds niet lukt om het huis warm genoeg te krijgen zonder aardgas:

Nee. Als je dan zegt van je eigen huis: bij ons zijn de spouwmuren gevuld, alle ramen zijn vervangen, alle kozijnen zijn vervangen, het dak is vervangen, er liggen zonnepanelen op, warmtepompen aan de muur en nog reddend wij het gewoon niet. Punt. (groep 4, man, 49 jaar)

Actieve bewoners die al informatie hebben ingewonnen over het aardgasvrij maken van hun woning vertellen ook over de complicaties die zich bij de toepassing van maatregelen zullen aandienen. Doordat specifieke maatregelen op maat moeten worden ingepast, kunnen kosten hoger uitvallen dan verwacht. Dit maakt het niet aantrekkelijk om te kiezen voor een aardgasvrije warmtevoorziening. Een aantal bewoners laat daarom ook weten dat zij een alternatief voor aardgas hebben overwogen, maar er uiteindelijk voor hebben gekozen om opnieuw een cv-ketel aan te schaffen. Het werd toch te duur.

Daarnaast kan het implementeren van een bepaalde warmte-installatie een grotere verbouwing met zich meebrengen dan mensen aankunnen. Deelnemers delen in de focusgroepen daarom ook regelmatig de behoefte aan begrip van de overheid: overheden moeten oog hebben voor de context en rekening houden met de woning en met de bewoner. Op zichzelf lijkt de complexiteit van de maatregelen om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken daarom ook niet zo problematisch, maar eerder het negeren van die complexiteit. Dat betekent ook dat er hulp moet zijn voor mensen die een vrij specifieke situatie hebben, waardoor standaard oplossingen niet werken:

Ik heb datzelfde systeem: luchtverwarming en driedubbel glas [...]. Ik vind eigenlijk wel dat je ergens naartoe moet kunnen, naar een loket waar je goede voorlichting krijgt. Dus niet zo

van: dat is niet zo interessant want er zijn er maar twintig van. Die twintig moeten toch ook een beetje geholpen worden? (groep 2, vrouw, 65 jaar)

Gebrek aan (betrouwbare) informatie

Hoewel enkelen zich van hun omgeving niet zoveel aantrekken en het initiatief voor de verduurzaming van hun woning bij zichzelf leggen, lijkt het gros de transitie echter vooral als onduidelijk te ervaren. Dat onduidelijkheid zo'n belangrijk thema is in de focusgroepen is niet zo verrassend: hoe de transitie precies wordt ingevuld is ook nog niet bekend. Specifiek beleid rondom de gastransitie krijgt nu langzamerhand vorm. Warmtevisies die gemeenten uiterlijk eind 2021 zullen presenteren, zullen hoogstwaarschijnlijk een deel van de onzekerheden wegnemen. Men lijkt in de focusgroepen niet op de hoogte te zijn van deze procedure; in groep 1 komt men zelfs tot de conclusie dat er door gemeenten een transitieplan moet worden opgesteld. Tegelijkertijd is 2021 ook nog ver weg. Ondertussen groeit de aandacht voor het onderwerp en zullen burgers zich op een of andere manier al tot de transitie moeten verhouden.

Dat werpt de vraag op wat de onduidelijkheid over het transitiebeleid bij burgers nu al teweegbrengt. Dat mensen nog niet alles weten over de maatregelen om de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken is wellicht niet zo erg op het moment dat zulke maatregelen op hen niet van toepassing zijn. Maar de frustratie die in de focusgroepen leeft, maakt duidelijk dat woningeigenaren het idee hebben dat ze er wel iets mee moeten. Zo benoemt één deelnemer dat de toenemende aandacht voor aardgasvrij wonen hem wel aan het denken heeft gezet:

Ja, ik heb het huis tweeënhalf jaar geleden gekocht en toen was het natuurlijk ook al een beetje en toen heb ik het eigenlijk een beetje aan de kant gezet. Ik dacht: nou, dat zal nog wel ver van mijn bed zijn, en dus een nieuwe cv en alles aan laten leggen, maar nu heb ik wel zoiets van: ja het gaat er wel aankomen en nou, ja ook opgeschreven: aanpassingen, dat gaat voor de eigenaren ook weer een hoop geld kosten en hoe gaat dat inderdaad ook in z'n werk?

Int: En waar is dat gevoel door getriggerd eigenlijk?

Ja, het nieuws, wat je in de media allemaal hoort en ziet en leest. (groep 3, vrouw, 42 jaar)

Daarnaast kunnen allerlei situaties zich voordoen waardoor je, ook in de periode dat de gemeente nog geen warmtevisie heeft, keuzes zult willen of moeten maken omtrent je warmtevoorziening. Bij sommige deelnemers is er frustratie over de manier waarop overheden vragen beantwoorden van bewoners die nu al aan de slag willen met hun woning. Er worden in de focusgroep ook ervaringen gedeeld van deelnemers die zelf contact hebben opgenomen met de gemeente, maar daar niet de informatie vonden die zij nodig hebben. Het maakt het kiezen voor een bepaalde optie behoorlijk lastig, ook omdat de angst bestaat dat je weleens de verkeerde keuze zou kunnen maken. Beslissingen die je immers nu neemt zullen nog voor een lange periode gelden: een warmte-installatie koop je niet

voor de komende twee of drie jaar, maar voor de komende tien of twintig jaar. Wat als je nu investeert in een warmtepomp en de gemeente kondigt volgend jaar aan jouw wijk aan te sluiten op een warmtenet? Het gebrek aan informatie daarover frustrereert.

Tegelijkertijd sijpelt ook door dat sommigen überhaupt twijfelen aan informatie die door de overheid wordt gedeeld. De overheid oogt voor sommige deelnemers wispelturig. Eén deelnemer vertelt hoe haar wijk eerst werd gepresenteerd als proeftuinwijk. Mensen werden gemobiliseerd en op de hoogte gesteld van de plannen. Twee weken later bleek het toch niet door te gaan: er was een andere wijk geselecteerd. Onduidelijkheid over de aardgastransitie bestaat dus niet alleen uit een gepercipieerd gebrek aan informatie daarover, maar ook uit het gevoel de informatie die gedeeld wordt niet te kunnen vertrouwen. Met name in groep 1 wordt erop gehamerd dat de huidige discussie te veel gebaseerd lijkt op meningen en emoties en te weinig op feiten: men mist voorlichting over het waarom en hoe door een betrouwbare bron, in heldere taal. Meerdere gespreksdeelnemers verwijzen naar het item over kernenergie in het programma van Arjan Lubach, dat de avond daarvoor was uitgezonden. Dit bevatte voor de gespreksdeelnemers een heldere uitleg en werd daarnaast met name op prijs gesteld omdat de presentator had geprobeerd de advocaat van de duivel te spelen:

Wat ik ook goed vond, hij is toch een vrij linkse programmamaker, om zo maar even die kreet te gebruiken, je verwacht het niet in zo'n programma dat hij die kant koos. Hij koos eigenlijk geen kant, hij koos voor de zuiverheid, voor het argument. Dat vond ik heel boeiend. (groep 1, man, 59 jaar)

Het kunnen belichten van een probleem vanuit meerdere invalshoeken lijkt, zonder daarbij een eigen belang te dienen, belangrijk. De overheid wordt daarin niet altijd vertrouwd: sommigen benadrukken dat zij een publiek belang dient en daarom betrouwbaar is, terwijl anderen vinden dat de overheid er zo haar eigen belangen op na houdt.

Gebrek aan betrokkenheid

In de discussies over het gebrek aan duidelijke informatie komt ook naar voren dat niet iedereen zich even betrokken voelt bij de transitie naar aardgasvrij wonen. Men heeft niet alleen informatie nodig om zelf te kunnen handelen, maar ook om zich betrokken te voelen bij het bredere proces:

Het moet ook geen achterkamertjespolitiek worden, wat we nu natuurlijk in Den Haag regelmatig zien. Dat het al min of meer in kannen en kruiken is, voordat de burger wordt voorgelicht. Dan voel je dat je aan de kantlijn staat en heb je bij een volgend initiatief geen zin meer om mee te doen. Dan denk je: heb ik mijn best gedaan om me erin te verdiepen en dan is het allang besloten daar. Daarvoor moeten ze oppassen. (groep 2, vrouw, 65 jaar)

In hoofdstuk 4 kwam deze boodschap ook al naar voren, toen we de twijfels over het 'waarom' van de aardgastransitie bespraken. Er is dus zowel behoefte aan duidelijkheid

over de aanpak die men als individu moet hanteren, als over het proces in den brede. In groep 2 brengt men naar voren dat de informatievoorziening niet alleen moet worden ingericht op het individu: aangezien het aardgasvrij maken van woningen een collectieve aangelegenheid is, moet er ook vanuit de overheid een collectieve bewustwordingscampagne komen. Nu lijkt men het gevoel te hebben als individu zelf op zoek te moeten naar informatie en er in het kiezen voor verschillende alternatieven alleen voor te staan. Betrokken raken bij het proces betekent ook dat mensen al in een vroeg stadium op de hoogte willen worden gesteld van wat hen te wachten staat. Zo delen meerdere deelnemers de ervaring dat het gesprek over de kosten pas op het laatste moment wordt gevoerd, terwijl zij juist op dat vlak al vroeg in het proces openheid en transparantie verwachten. Je wilt financieel niet voor verrassingen komen te staan. Ook waar door gemeenten keuzes gemaakt worden, moet transparant zijn waarom die keuze is gemaakt. Dat wordt op dit moment door de meeste deelnemers nog niet zo ervaren: er lijkt te veel nadruk te liggen op wat er gaat gebeuren en niet op de verschillende opties die mogelijk zijn (of waren geweest).

In verschillende focusgroepen wordt dan ook benoemd dat de aardgastransitie op dit moment dwingend aanvoelt: mensen krijgen het idee dat zij iets moeten zonder dat ze zelf de kans hebben gehad om daarover na te denken. Een van de bewoners vertelt over de ervaring van haar dochter met een brief die door de gemeente werd rondgestuurd en bij bewoners in het verkeerde keelgat schoot:

Bij ons is dat helemaal verkeerd gegaan. Mensen kregen een brief, nou hoppa van het aardgas af. Iedereen stond op zijn achterste poten. En nu, doordat ik toevallig connecties heb met iemand van de gemeente, ik zei: jongens, dit gaat niet goed hoor. Nu is er een informatieavond georganiseerd, hé had dat even andersom gedaan, eerst mensen geïnformeerd.

(groep 1, vrouw, 53 jaar)

Zelfs wanneer mensen niet tot iets verplicht worden, kan het toch voelen alsof zij in beweging moeten komen: een keuze moeten maken kan ook als een verplichting aanvoelen. Zo vertelt een van de deelnemers over de proeftuinwijk waarin woningeigenaren de kans krijgen om mee te doen aan het project waarbij huurders van het gas af worden gehaald. Zij moeten daar echter wel zelf voor betalen. Dan is het niet simpelweg een kwestie van willen, maar ook een kwestie van het je kunnen veroorloven. Dat voelt niet als een vrije keuze: je kan er immers niet voor kiezen mee te doen als jouw financiële situatie dat niet toelaat.

Ook later in het gesprek wanneer de verschillende scenario's aan bod komen, wordt de discussie met name fel als in de aangereikte toekomstbeelden bewoners verplicht worden iets met hun woning te doen. De keuzes die in deze scenario's worden gepresenteerd, voelen voor de meeste deelnemers niet aan als keuzes: je wordt gedwongen om een keuze te maken, je kunt je niet terugtrekken. Je wordt daarmee voor het blok gezet. En dan speelt ook de wens om erbij te horen een rol: onder groepsdruk kunnen mensen zich al snel verplicht voelen om mee te doen, ook als ze dit eigenlijk niet willen. Los van de ervaringen die

men tot dusver heeft, leeft onder bewoners dus de angst dat zij niet voldoende bij beslissingen over hun woonomgeving en woning betrokken raken.

5.3 Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn we ingegaan op de vraag welke kennis over en ervaring met de aardgastransitie men tot dusver heeft. Onze veronderstelling dat er een groot verschil zou zijn tussen bewoners uit de pilotwijken en anderen lijkt niet te kloppen. Wat betreft inzicht in de alternatieven voor aardgas lijkt met name groep 2 (niet-pilot, hoogopgeleid) over kennis te beschikken. Dat brengt een discussie tot stand over de effectiviteit en duurzaamheid van alternatieven voor aardgas: leveren zij wel genoeg warmte op en is dat uiteindelijk wel beter voor het klimaat en de leefomgeving? Als we het echter hebben over brede kennis over en ervaring met aardgasvrij wonen is het beeld dat met name verschillen binnen de groepen groot zijn. Er zijn altijd wel enkele deelnemers die zelf met hun huis bezig zijn of iemand kennen die dat is. Dit leidt tot een interessante groepsdynamiek waar deelnemers elkaar bijpraten over beleid rondom en alternatieven voor aardgas. Meninge n over de alternatieven lijken daarbij met name gestuurd te worden door de kennis en ervaring die door anderen in de groep worden ingebracht.

In het tweede deel van dit hoofdstuk gingen we in op de vraag hoe men de transitie naar aardgasvrij wonen tot dusver beleeft. In hoofdstuk 4 gaven we al aan dat uitspraken over de aardgastransitie zich kenmerken door enige gelatenheid: de transitie naar aardgasvrij wonen is een gegeven. Hier komt echter naar voren dat men wel enigszins zenuwachtig wordt op het moment dat er ook actie moet worden ondernomen. Onvrede over gebrek aan informatie en gebrek aan betrokkenheid bij het proces tot dusver voeren dan de boventoon. Ook draagt men allerlei voorbeelden aan om aan te geven dat het aardgasvrij maken van de woning niet zomaar gaat. Waar een gelaten houding bij beleid op afstand past, brengt het idee dat men zelf aan de transitie dient mee te werken in de groepen een en ander te weeg. We moeten bij de interpretatie hiervan wel een belangrijke kanttekening plaatsen: zoals ook een van de gespreksdeelnemers zelf zegt, zijn de deelnemers die bij ons in de gesprekken aan tafel zaten hoogstwaarschijnlijk bovengemiddeld betrokken bij hun buurt. We hebben tijdens de werving immers het thema van de focusgroepen als ‘wonen in de toekomst’ geïntroduceerd. De kans is daarom zeer aanwezig dat het gevoel te weinig betrokken te zijn geweest bij besluitvorming rondom aardgasvrij wonen met name bij deze bewoners leeft.

Noten

- 1 Zie de webpagina van Hierverwarmt voor een overzicht van projecten: www.hierverwarmt.nl/kaart.
- 2 In elke focusgroep werd een korte toelichting gegeven op drie alternatieven voor aardgas, zoals die door de rijksoverheid worden gepresenteerd: all electric (infrarood en warmtepomp), biogas en warmtenet.

6 Naar een aardgasvrije toekomst

6.1 Beelden van een aardgasvrije toekomst

Spontane toekomstbeelden

Om het denken over aardgasvrij wonen verder op gang te brengen is in de twee groepen met bewoners die niet uit pilotwijken komen, gevraagd naar de beelden die men heeft bij een aardgasvrije toekomst (wat werd geïntroduceerd als een ‘ruimtereis naar een planeet zonder aardgas’). Hoewel enkelen hun creativiteit in de strijd gooien en zich plots in een buitenaardse samenleving wanen, wijzen in beide groepen deelnemers op het feit dat er al genoeg voorbeelden van aardgasvrij wonen zijn. Enkelen wonen zelf al in een woning zonder aardgas (‘ik hoef dus niet in een ruimteschip te stappen, ik blijf gewoon in mijn eigen buurt’), maar er wordt ook verwezen naar andere landen waar aardgas een veel kleinere rol speelt dan in Nederland. Aardgasvrij wonen lijkt dus heel erg gewoon. Ook de alternatieve toepassingen die in beeld komen zijn niet zo nieuw: een warmtenet, infraroodpanelen, zonnepanelen of biogas, het zijn allemaal technieken die al langer bestaan. Vanuit dit perspectief kijkt men dan ook met name naar een aardgasvrije toekomst waarin andere bronnen meer op de voorgrond zullen treden: vooral elektriciteit maar wellicht ook houtkachels. De meesten geven aan dat er meer zonnepanelen en windmolens zullen komen, hoewel sommigen het ook niet ondenkbaar achten dat kernenergie weer terugkomt. Het nadenken over een aardgasvrije toekomst blijkt voor de meeste deelnemers dus een lastige taak: in beide groepen komt de discussie vrij snel weer uit op het hier en nu. In groep 1 maken twijfels over het waarom van een aardgasvrije toekomst dat een aantal deelnemers niet veel heeft in te brengen op de vraag hoe zo’n toekomst er dan uitziet. Daarnaast brengen sommigen naar voren dat er eigenlijk niet zoveel zou hoeven te veranderen. Aardgas is immers een bron van warmte: het gaat uiteindelijk om de warmte en niet om het gas zelf. Je kunt ook andere bronnen gebruiken om je huis te verwarmen. Waar het om gaat is dat je de thermometer omhoog en omlaag kunt zetten. Hoe dat dan precies werkt doet er niet toe. Dit geeft aan dat het voor bewoners die tot dusver nog geen ervaring hebben met alternatieven voor aardgas, nog lastig is om in te schatten wat de transitie naar aardgasvrije woningen voor hen zal betekenen. Met name in groep 1 komt de discussie hierover, met alle mitsen en maren, pas bij het introduceren van scenario’s goed op gang.

Scenario’s in de vorm van narratieven

Voor het voeren van de discussie over een aardgasvrije toekomst hebben we in alle focusgroepen gebruikgemaakt van narratieven rond enkele scenario’s, die op basis van expertinterviews tot stand zijn gekomen. In deze scenario’s schetsen we geen voorspellingen over aardgasvrije wijken, maar eerder situaties die zich mogelijk in de toekomst zouden kunnen voordoen. Op deze narratieven werd in de focusgroepen goed gereageerd. Iedereen kon zich in het nu-scenario ‘onzekerheid in het nu’ vinden, waarin een situatie werd

geschetst van een bewoner die binnenkort zijn cv-ketel moet vervangen en niet goed weet welke keuze te maken. Ook de andere scenario's bleken al herkenbaar te zijn; met name deelnemers die zelf al geconfronteerd waren met een project rondom aardgasvrij wonen, konden zich in de verschillende scenario's herkennen. De scenario's brachten in elke focusgroep dan ook een discussie teweeg waarbij deelnemers vaak hun eigen toekomstbeelden en wensen naar voren brachten: strookt het eigen toekomstbeeld met hoe die in het scenario wordt voorgesteld, en wat zouden mensen zelf willen in het traject naar een aardgasvrije woning? Op deze wensen en verwachtingen gaan we nu dieper in.

Toekomst is ver weg

Hoewel sommige deelnemers een aardgasvrije toekomst steeds dichterbij zien komen ('er gebeurt al van alles') en deze voor enkelen zelfs al realiteit is, voelt een aardgasvrije woning voor anderen nog erg ver weg. Waar het doeljaar 2030 sommigen verontrust ('dat is al over elf jaar'), lijken met name oudere deelnemers die ambitie te zien als een reden om er zelf niet mee bezig te hoeven:

Als je zo bent dan is het allemaal heel veel, maar als je wat ouder wordt ga je daar toch anders in zitten. Dan kijk je weer naar de korte termijn, nou ik kan nog wel tien jaar met mijn cv-ketel en daarna zien we wel weer. (groep 1, man, 59 jaar)

Ook voor andere deelnemers die zich nog niet erg betrokken voelen bij de transitie, is deze ver van hun bed: zolang er nog geen concrete plannen zijn, zal er binnenkort wel niets van komen. Onderdeel van deze overtuiging is het gevoel dat plannen van de overheid langzaam, en in sommige gevallen niet, gerealiseerd worden. In de focusgroepen komt daarom vaak naar voren dat om in 2030 de aardgaskraan in Groningen dicht te draaien wel erg ambitieus is: dat gaan we toch niet redden. Daarbij wordt ook vaak de haalbaarheid van het duurzaam elektrificeren van de energievoorziening in twijfel getrokken: wind- en zonne-energie maken immers slechts een klein deel uit van onze huidige energievoorziening. De transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving is daarom 'moeilijk te realiseren'. Er zijn allerlei praktische bezwaren die de uitvoering van een aardgasvrije warmtevoorziening lastig maken (zoals ook in hoofdstuk 5 al is besproken). De deelnemers die deze moeilijkheden voorzien, leggen zich er daarom bij neer dat het bewerkstelligen van een aardgasvrij Nederland hoogstwaarschijnlijk lang zal duren.

Toekomst is onzeker

In hoofdstuk 5 kwam al naar voren dat het voor veel deelnemers lastig is een keuze te maken en in actie te komen wanneer er veel onduidelijk is. Bijna iedereen kon zich in het nu-scenario 'onzekerheid in het nu' vinden. Een vrouw uit groep 4 bestempelde dit scenario, nadat de moderator het had voorgelezen, als 'de redenatie van de gemiddelde Nederlander'. Ook door de focusgroepen heen wordt meerdere malen benoemd dat mensen best over willen stappen naar een aardgasvrije warmtevoorziening, maar dat ze niet

weten wanneer het goede moment hiervoor is. Een van de deelnemers uit groep 4 verwoordt dit als volgt:

Ik weet wel dat we zuinig moeten zijn met energie en dat er van alles aan zit te komen, maar inderdaad: hoe pak je het aan? Wat is handig? Is het verstandig om er nu in te investeren, terwijl men over een paar jaar misschien wel met een oplossing komt. Misschien dat dat het idee is van het achterover zitten, misschien ben ik een van die mannetjes die achterover gaat zitten. Ik wil wel wat, ik ben ook wel bereid om wat te doen, maar ik heb geen idee wat men van plan is. (groep 4, man, 47 jaar)

Zoals uit dit citaat blijkt, schuilt een deel van de onzekerheid in het feit dat de toekomst lastig te voorspellen is. Ook door anderen wordt genoemd dat het lastig is een beslissing te nemen op het moment dat je niet weet wat de gemeente de komende jaren met jouw wijk gaat doen. Je kunt in die zin ook de verkeerde keuze maken: zelf investeren in een aardgasvrije warmtevoorziening is een risicovolle onderneming omdat de gemeente later wellicht met financiële hulpmiddelen komt of een collectieve warmtevoorziening op poten zet. Overheidsbeleid laat zich in die zin niet makkelijk voorspellen: in alle focusgroepen komt het geluid naar voren dat het alle kanten op kan met de overheid. Ideeën komen en gaan en oude beslissingen worden met gemak weer teruggedraaid. Dit komt volgens sommige deelnemers ook doordat een regeringsperiode maar van korte duur is: korter dan het lange tijdspad dat een transitie nodig heeft. Tegelijkertijd is de investering die je doet voor een warmtevoorziening gericht op de lange termijn.

Daarnaast spelen ook verwachtingen over de technologie een rol: er komt wellicht een betere en goedkopere oplossing. Een aantal deelnemers spreekt uit dat partijen, zoals kennisinstituten, volop bezig zijn met het (door)ontwikkelen van de technologische alternatieven. Een van hen wijst bijvoorbeeld op een warmtepomp die binnenkort op de markt zal verschijnen en geluidsarmer is dan de bestaande warmtepompen. Ook zullen bestaande technologieën goedkoper worden naarmate meer mensen er gebruik van zullen maken. Het loont daarom om af te wachten. Nu is niet per se het beste moment om over te stappen op een andere warmtevoorziening.

Verwachtingen over kosten

Ondanks dat een aantal deelnemers de verwachting uitspreekt dat de kosten voor aardgasalternatieven op den duur zullen dalen, is het merendeel van hen het wel eens met de verwachting dat de overschakeling naar een aardgasvrije woning hoge kosten met zich mee zal brengen. Verwachtingen omtrent de kosten zijn echter niet alleen gebaseerd op mediaberichten: er zijn in de focusgroepen ook enkelen die zich al hebben laten informeren over een aardgasvrije warmtevoorziening en daarbij moesten concluderen dat deze voor hen te duur is.

Toch zijn er tussen de focusgroepen wat betreft dit onderwerp belangrijke verschillen: de hoge kosten komen niet overal evenveel of op dezelfde manier ter sprake. Zo spreekt men in groep 2 met name van een rendabele investering: er wordt nauwelijks gezegd dat

de kosten 'te hoog' zullen zijn. In plaats daarvan kijkt men tegen de kosten op een rationale manier aan; iedereen moet voor zichzelf bepalen of de investering het waard is, vanuit de aanname dat de kosten worden terugverdiend en/of het woonplezier omhooggaat. Ook als je het geld niet hebt, kun je kijken of je met een lening goedkoper uit bent: men redeneert dat als na de verbouwing de kosten van je lening en energierekening lager zijn dan je initiële energierekening, het verstandig is om geld te lenen.

Het zou toch ook geen probleem moeten zijn als je direct minder betaalt voor die lening dan voor je energiekosten nu? Dan maakt het niet uit of je in de bijstand zit of niet. (groep 2, man, 27 jaar)

In groep 3 komt het doen van een rendabele investering ook een aantal keer terug. Het verlagen van de woonkosten (door te isoleren of klein te gaan wonen) komt al vroeg in het gesprek als belangrijk punt naar voren. Wanneer de discussie zich meer op de alternatieven voor aardgas richt, lijkt deze stemming echter om te slaan: dan gaat het in vergelijking met de andere groepen erg vaak over de hoge kosten. Dit kan ermee te maken hebben dat er meerdere personen in de focusgroep aanwezig zijn die zich over die kosten op basis van eigen ervaring negatief uitspreken: zij hebben net een grote verbouwing met hoge kosten achter de rug. Anderzijds lijkt men zich in tegenstelling tot groep 2 niet per se geroepen te voelen om voorop te lopen met een energiezuinige woning, zoals deze bewoner aangeeft:

A: Nou ja, ik heb niks gehoord over initiatieven van de gemeente of zo over zo'n netwerk, dus op dit moment sta je er gewoon alleen voor met zo'n keuze maken, denk ik dan. Als je nu iets moet doen, moet je zeggen: of ik investeer inderdaad heel veel geld in een nieuwe technologie, maar ik denk niet dat ik het ga doen op dit moment.

Int: Nee, en wat maakt het dat je dat ...

A: Dat het toch een heleboel geld is. Er zijn subsidies op warmtepompen, maar ... dan ga je van 6000 naar 5000 euro en een keteltje koop je voor 1500 euro. Dat verschil vind ik gewoon te groot op dit moment. Dan sluit ik over vijftien jaar wel achteraan in de rij aan als de ketel ... Je kan nu ook wel ketels kopen die voorbereid zijn op een warmtepomp eraast. Daar ga ik me wel in verdiepen. (groep 3, man, 43 jaar)

Over de groepen heen lijken met name bewoners met een oud huis zich ervan bewust te zijn dat er veel aan hun woning zou moeten gebeuren om die aardgasvrij en comfortabel te maken. Als je nieuw een huis koopt zijn dat soort kosten wellicht nog op te brengen, maar het tussentijds ophoesten van een hoog bedrag om je woning te verbouwen is niet voor iedereen haalbaar. Vandaar dat in alle groepen ook vaak zorgen geuit worden over de verdeling van de kosten van de transitie: worden die wel eerlijk verdeeld? Wordt het voor iedereen betaalbaar of is er maar een klein deel van de bevolking dat zich een aardgasvrije woning kan permitteren? Wie gaat de kosten voor de transitie betalen? Toch zijn ook hierin verschillen op te merken: waar niemand het oneens zal zijn met de stelling dat de transitie naar aardgasvrij wonen voor iedereen betaalbaar moet zijn, is er binnen en tussen de

focusgroepen meer onenigheid over de manier waarop de kosten moeten worden verdeeld.

Kosten eerlijk verdeeld?

In de focusgroepen waar het ‘gelukkig op groengas’-scenario¹ wordt behandeld, ontstaat over de verdeling van kosten enige discussie. De meesten ondersteunen het idee van een dergelijke opslag: het is een collectieve oplossing voor een collectief probleem. De oneerlijkheid die bestaat, doordat de een meer moet doen om zijn huis aardgasvrij te krijgen dan de ander, wordt op die manier rechtgetrokken. Daar is echter niet iedereen het mee eens: op het moment dat je zelf al vroeg hebt geïnvesteerd om je huis aardgasvrij te maken, hoeft niet van je verwacht te worden dat je daarna ook nog meebetaalt aan de verbouwing van andermans woning. Met name in groep 1 komt dit protest naar voren, omdat een paar deelnemers het ideaal van een eerlijke samenleving ter sprake stelt. De samenleving is inherent oneerlijk (‘je hebt rijke mensen en minder rijke mensen’); daar kun je weinig aan veranderen.

In groep 2 en groep 4 maakt men zich beduidend meer zorgen over de effecten van de energietransitie op mensen met een lager inkomen. In groep 2 uit men ook de zorg dat er inkomensverschillen zijn in de samenleving (‘de één verdient ook meer dan de ander’), maar wordt die constatering gekoppeld aan het idee dat de sterkste schouders ook de zwaarste lasten moeten dragen. Ook gaat men hier expliciet in op kwetsbare groepen in de samenleving die doorgaans wellicht over het hoofd worden gezien: bijvoorbeeld woning-eigenaren met weinig besteedbaar inkomen (vanwege hoge lasten) of jonge starters op de woningmarkt. In groep 4 heeft men het over de ‘tweedeling in de samenleving’: mensen die het kunnen betalen doen mee en mensen met een kleine portemonnee niet (en onder vinden daar later de problemen van). Ook constateert een van de deelnemers in die groep dat subsidies voor schone energie niet altijd bij de ‘juiste’ mensen terechtkomen: ze worden vaak benut door mensen die al geld hebben.

Ook in groep 3 benoemt men bij het gesprek over de verdeling van kosten met name dat de kosten nu al oneerlijk verdeeld worden. In deze groep ontstaat veel verontwaardiging over het feit dat nieuwbouwwoningen nog op het gas worden aangesloten terwijl er van mensen in bestaande woningen wordt verwacht dat zij van het gas af gaan. De frustratie daarover lag enerzijds aan de beleving dat het beleid tegenstrijdig is, maar ook aan de verwachting dat sommigen dan minder voor de transitie hoeven te betalen dan anderen. Een van de deelnemers licht nog toe dat het eerlijker zou zijn als van meet af aan duidelijk is dat uiteindelijk iedereen meebetaalt:

Dat ik in één keer 6000 euro moet betalen, als ik maar weet dat ik en Paul over tien jaar hetzelfde betalen, dan vind ik dat niet erg. Dat we ongeveer op dezelfde kosten uit zijn, maar niet dat ik denk van: ja, waarom moet ik en hij niet? (groep 3, man, 37 jaar, reflecterend op Paul in het scenario ‘gelukkig op groen gas’).

6.2 Wensen over de eigen rol

Autonomie behouden

Gekoppeld aan de verwachtingen die men voor de toekomst heeft, zijn wensen over welke rol men in de transitie zelf zou willen vervullen. Als er op dit gebied één wens duidelijk naar voren komt, dan is het wel die van het behoud van autonomie. Deelnemers in alle focusgroepen spreken uit dat zij uiteindelijk zelf willen kunnen kiezen bij welke oplossing zij aansluiten: iedereen wil controle houden over zijn of haar eigen toekomst. Het staat de gemeente vrij om, wanneer dit ruim van tevoren wordt aangekondigd, een plan te presenteren voor het aardgasvrij maken van de wijk, maar burgers willen zelf kunnen bepalen of zij met dat plan meedoen. Een enkeling oppert zelfs dat wanneer de gemeente besluit zijn woning van het aardgas af te halen, hij altijd nog over zou kunnen schakelen op gasflessen. Zelf de regie houden blijkt voor een aantal bewoners erg belangrijk, met name in groep 1. Enkele deelnemers benadrukken daarom dat zij geen behoefte hebben aan een collectieve aanpak, omdat zij het graag zelf willen regelen. Dat heeft verschillende redenen: ten eerste kan het nemen van een groepsbeslissing veel gedoe opleveren. Eén deelnemer uit groep 3 verzucht dat ze voor haar werk al voldoende met anderen te regelen heeft. Ten tweede kan het nemen van een collectief besluit ook betekenen dat de meerderheid beslist: dan kan het dus gebeuren dat er een besluit wordt genomen waar je het niet mee eens bent maar dat wel invloed op jou heeft. ‘Dan hang je’, zoals een van de deelnemers samenvat. Ten derde zijn sommigen nu eenmaal erg op zichzelf en hechten ze waarde aan hun eigen individuele vrijheid. Een deelnemer uit groep 2, waar een aantal actieve bewoners zelf al bezig is met aardgasvrij wonen, verwoordt dit als volgt:

Ik ken mijn burens niet eens, ik ken er maar een paar. Ik ben nogal individualistisch en zou er liever zelf induiken om het voor mijn eigen huis uit te zoeken. Als er zo'n initiatief is, prima, ga ik me erin verdiepen of het goed is, maar ik vind het wel belangrijk om zelf de keuze te hebben uiteindelijk. (groep 2, man, 27 jaar)

Onafhankelijkheid van anderen staat evenwel niet per se gelijk aan autonoom handelen (Ryan en Deci 2006). In groep 3 zegt een deelnemer dat het uit handen geven van de warmtevoorziening, zoals bij een warmtenet gebeurt, voelt als de controle verliezen. Er volgt een korte discussie waarin een andere deelnemer tegenwerpt dat je nu ook niet overal controle over hebt. Toch lijkt dat niet het bezwaar te zijn; behoefte aan controle over het handelen betekent niet dat je overal controle over wilt hebben, maar eerder dat je instemt met waar je wel en niet controle over hebt.

Gezamenlijk handelen

De hang naar autonomie van deelnemers aan de focusgroepen roept echter wel een aantal vragen op: er wordt in de focusgroepen ook meerdere malen verwezen naar het nut en/of de noodzaak van een collectieve aanpak. Hoewel men zelf graag autonomie zou willen behouden en niet graag tot een keuze gedwongen wordt, voelt men ook iets voor de

geborgenheid van het opgaan in een collectief, waarbij kunde, kennis, kosten en organisatie gedeeld kunnen worden. Vanwege de collectieve aard van een warmtenet wordt door deelnemers in alle groepen vaak positief op die oplossing gereageerd: het wordt voor meerdere woningen aangelegd, waardoor je niet zelf het wiel hoeft uit te vinden en de kosten met anderen kunt delen. Een groot aantal deelnemers wijst erop dat een collectieve aanpak een belangrijk onderdeel vormt van de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving. In een collectief kun je elkaar helpen, zodat je sneller, makkelijker en goedkoper dingen voor elkaar kunt krijgen dan wanneer je alleen aan de slag zou gaan. Dat verlaagt de drempel om mee te doen.

Collectief kun je ook goedkoper uit zijn. Een paar jaar geleden hebben wij een nieuw dak op het huis laten leggen. Als je dat met het hele blok doet of je doet het in je eentje, daar zit een prijsverschil in. Als je met zijn allen hiervoor kiest, kun je vele malen goedkoper uit zijn. Zo werkt het gewoon. (groep 3, man, 51 jaar)

Hoewel men het collectief met name prijst als voordelig voor zichzelf, wordt in groep 2 ook aangestipt dat een collectief kan waarborgen dat mensen met een kleinere portemonnee of andere kwetsbare groepen eveneens worden meegenomen. Daarnaast wordt in alle focusgroepen aangegeven dat de overheid in het organiseren van een collectieve oplossing een grote verantwoordelijkheid heeft. Enerzijds om te borgen dat iedereen over kan naar een aardgasvrije woning, maar anderzijds ook om de opzet van een collectieve aanpak te faciliteren (en waar nodig te financieren), zodat niet iedereen in de wijk zelf aan de slag gaat.

Enkele deelnemers uit de focusgroepen wijzen op de rol van de Vereniging van Eigenaren (VvE) als gremium waarin beslissingen over de verduurzaming van de woning worden genomen. De een heeft daar betere ervaring mee dan de ander, afhankelijk van hoe actief en slagvaardig de VvE is. Een actieve vereniging kan voor de individuele woningeigenaar veel betekenen: die zoekt dan immers uit welke mogelijkheden er liggen en wat die zullen kosten en neemt hoogstwaarschijnlijk de uitvoering daarvan voor haar rekening. Anderzijds kan een VvE ook een struikelblok zijn, doordat een individuele woningeigenaar niet snel een besluit kan nemen over de verduurzaming van de woning. Hoe dan is duidelijk dat woningeigenaren in een dergelijke structuur feitelijk niet volledig autonoom kunnen handelen.

Sommige deelnemers uiten ook zorgen over het ontbreken van samenhang wanneer iedereen zelf aan de slag gaat. Ten eerste kunnen individuele acties ervoor zorgen dat er problemen ontstaan die uiteindelijk toch weer via het collectief moeten worden aangepakt. Zo leidt het installeren van warmtepompen in een dichtbevolkt gebied tot een collectief probleem: dan moet er gezamenlijk worden gekeken naar hoe we omgaan met de mogelijke geluidsoverlast die door deze pompen wordt geproduceerd. Ten tweede verwacht men van een collectieve aanpak dat burgers samen een vuist kunnen maken voor het terugbrengen van de CO₂ uitstoot. Het klimaatprobleem is een collectief probleem, waarvoor een collectieve aanpak nodig is: we moeten elkaar kunnen aanspreken op onze ver-

antwoordelijkheid voor dat probleem. Met name in groep 2 komt deze zorg ter sprake: we hebben een doel gesteld en we moeten allemaal ons best doen om dat te halen. Een collectieve aanpak vereist dus ook commitment. Concreter betekent dat ook dat wanneer de energievoorziening op een collectieve manier wordt georganiseerd, ieder een verantwoordelijkheid heeft ten opzichte van die gezamenlijke energiebron. Je moet dan van elkaar kunnen verwachten dat iedereen zijn best doet om verantwoordelijk met de beschikbare energie om te gaan, in plaats van dat alleen enkelen hun best doen om energie te besparen terwijl de rest daarvan profiteert.² Ook het afnemen van warmte kan zo gezien worden als een publiek goed, waarvoor lokale spelregels nodig zijn om duurzaam beheer mogelijk te maken (zie Ostrom 2012).

Vooroplopen (en meetrekken)

In paragraaf 5.2 hebben we het met name gehad over hoe woningeigenaren hun eigen rol zien ten opzichte van andere woningeigenaren: maken we individueel of als collectief keuzes? Hoewel bijna iedereen uitspreekt zelf over haar/zijn woning te willen beslissen, is er binnen de focusgroepen een verschil zichtbaar tussen actieve burgers die zelf ook het initiatief willen nemen of hebben genomen en burgers die liever wachten totdat de overheid voor hen met een plan komt. Degenen die zelf initiatief willen nemen zien de voordelen of de urgentie van het aardgasvrij maken van hun woning in, en vinden dat zij de overheid of andere partijen in deze overstap niet nodig hebben. Als je het zelf echt wil, dan moet je daar zelf voor zorgen en niet op anderen wachten. Sommigen noemen dit argument ook in internationaal verband: Nederland moet niet wachten totdat andere landen het initiatief nemen, maar zelf al actie ondernemen. De transitie logica volgend zou je zulke woningeigenaren kunnen bestempelen als ‘koplopers’.

Naast het verschil in behoefte om zelf in actie te komen is er nog een ander verschil tussen bewoners die wat meer individualistisch zijn ingesteld en het liefst in hun eentje opereren, en bewoners die graag samen met anderen initiatief zouden willen tonen. Het initiatief in eigen handen houden lijkt voort te komen uit de wens onafhankelijk van anderen te willen zijn. Zo spreekt een van de deelnemers uit groep 1 uit dat hij het zelf prima afkan en geen zin heeft om op anderen te wachten, ook niet op de overheid. Hij bepaalt het liefst zijn eigen tempo. Een van de bewoners uit de pilotwijk vertelde juist dat in hun wijk de nadruk ligt op het gezamenlijk initiatief omdat zij graag anderen in de buurt over de streep willen trekken. Ze willen niet als enigen deelnemen, ze eisen ook participatie van anderen.

Waar sommige actieve bewoners er tevreden mee zijn hun eigen zaken te kunnen regelen, willen anderen niet slechts een aardgasvrije woning, maar een aardgasvrije buurt. Een van de bewoners uit een proeftuinwijk vertelt hoe in zijn buurt een klein aantal bewoners het voortouw heeft genomen om de wijk aardgasvrij te maken en ergert zich aan het feit dat het merendeel van zijn wijk niet gemotiveerd blijkt om daaraan actief mee te doen: ‘ze leunen achterover’. Dat leidt tot spanning: om een collectieve warmtevoorziening aan te leggen wil de gemeente wel dat er genoeg bewoners aansluiten. De gemeente geeft daarom

de boodschap af dat als het systeem er ligt de buurt verplicht is om mee te doen. Maar dat zien veel bewoners niet zitten.

Deze spanning wordt door meerdere bewoners in de focusgroepen aangekaart. Actieve bewoners spreken vaak uit dat zij graag zouden willen dat de regie bij burgers wordt neergelegd, maar wanneer de overheid dat doet gebeurt er eigenlijk te weinig. Ze stellen: we moeten onze houding en ons gedrag veranderen, en dat komt maar traag op gang. Ook concluderen ze: als we binnen afzienbare tijd een aardgasvrije toekomst willen bewerkstelligen dan zal het een en ander toch verplicht moeten worden. In een van de focusgroepen wordt een mooi voorbeeld genoemd dat deze spanning tussen verplichten en een veranderende houding goed verbeeldt. In die groep wordt de analogie getrokken met het rookverbod waar op de volgende wijze over wordt gediscussieerd:

A: Het is net als met roken, twintig jaar geleden stonden hier de sigaretjes op tafel en zaten we allemaal te paffen hier, dat is ook veranderd. Ik denk dat dit ook zo'n ding is, je kunt het niet in een korte tijd veranderen, dat is een heel lang traject. En straks zeggen jullie kinderen van: papa, heb jij de verwarming aan? Nee, dat moet je zo doen, weet je wel. Dat komt wel doordat het gaat leven nu, maar je kunt het niet even door de strot duwen.

[...]

B: Ja maar dat hebben we met roken ook gedaan, maar uiteindelijk gaat iedereen dan toch

....

A: Maar kijk wat voor tijd daar al over gaat hè. Dat is een beetje een soort brainwash die wordt gedaan. (A: groep 1, vrouw, 34 jaar en B: groep 1, man, 65 jaar)

Deze discussie legt de vinger precies op de zere plek van de transitie: wie bepaalt immers of de richting daarvan de juiste is of niet? Het continue reflecteren op die vraag is ook volgens transitiedenker Meadowcroft (2009) een belangrijke karakteristiek van transitie. Die kenmerken zich juist door 'the open ended nature of the process, with each generation taking decisions about the goals it wishes to pursue' (Meadowcroft 2009: 329).

Later volgen

Dat de transitie naar aardgasvrij wonen een langdurige en complexe aangelegenheid is, maakt ook dat er deelnemers zijn die zich niet meteen geroepen voelen om al met alternatieven voor aardgas aan de slag te gaan en zich wat meer terughoudend opstellen. Voor deze terughoudendheid lijkt naast de verwachte kosten een aantal andere verwachtingen een belangrijke rol te spelen: men worstelt met de onzekerheid van de toekomst, heeft geen gevoel van urgentie, of verwacht dat het loont om te wachten omdat innovaties betere alternatieven zullen bieden.

In alle focusgroepen is er daarom een roep om burgers tijd te geven in de overstap naar aardgasvrij wonen: soms kunnen omstandigheden nu eenmaal zo zijn dat het niet zinvol is om nu al over te schakelen naar een alternatief. Zo zegt een van de jonge deelnemers in groep 1 dat ze onlangs weliswaar een huis met aardgas heeft gekocht, maar het wel voor zich ziet dat haar volgende woning zonder aardgas zou zijn. Maar ook deelnemers die niet

per se voornemens zijn in de komende jaren weer te verhuizen geven aan dat ze met het aardgasvrij maken van hun woning best rekening willen houden, mits ze voldoende tijd krijgen zich daarop voor te bereiden. Ook deelnemers die in eerste instantie sceptisch reageerden op een potentiële verplichting van de gemeente om van het gas af te gaan, vonden dat de gemeente het gas wel af mag sluiten als ze dat lang genoeg (5 à 10 jaar) van tevoren aankondigt. Dat geeft mogelijkheden om te sparen, stapsgewijs de woning te verbeteren (bijvoorbeeld door eerst een hybridepomp aan te schaffen) of zo nodig te verhuizen.

A: Het kader ligt er natuurlijk hè, we hebben die energielabels A tot en met G. Je kunt zeggen nu is G het minst geïsoleerd, over vijf jaar wordt dat F, dan valt G weg en moet dus iedereen minimaal F hebben. Vijf jaar later moet iedereen E hebben. Dan koppel je dat aan een renteloze lening en een aflossing. Dan heb je een systeempje waar niemand van kan zeggen: dat wist ik niet.

Int: Dat zou je willen koppelen aan die tien jaar waar we het net over hadden?

A: Bijvoorbeeld.

B: Dan is het ook te behappen.

C: Dan weet je ook een beetje waar je aan toe bent gewoon.

B: Want als je in één keer 10.000 euro moet neerleggen dan denk je: wacht even. (A: groep 1, man, 67 jaar, B: groep 1, man, 59 jaar en C: groep 1, vrouw, 50 jaar)

Toch kan een afwachtende houding op verschillende manieren worden ingevuld. Sommigen zeggen af te wachten totdat het veilig voelt om de overstap te maken: zij staan positief tegenover het aardgasvrij maken van hun woning, maar denken niet dat dit het juiste moment is of hebben een steuntje in de rug nodig om initiatief te kunnen nemen. In alle focusgroepen spreekt men uit dat de keuze voor een alternatief voor aardgas erg lastig is. Je neemt een beslissing die je niet zomaar terug kunt draaien: daar moet je dus goed over nadenken en de juiste informatie voor hebben. Er zijn echter ook enkelen die liever tot het allerlaatste moment wachten totdat ze gedwongen worden om over te stappen. Het is namelijk niet gezegd dat met het verduurzamen van de woning het wooncomfort verbetert: in die zin worden innovaties in energievoorziening, ook al zijn ze duurzaam, niet altijd als een vooruitgang beleefd. Dat kan een belangrijke reden zijn om vast te houden aan de status quo.

6.3 Wensen over de rol van anderen

Hoewel enkelen vinden dat zij over genoeg kennis beschikken (of de kunde om die kennis te vergaren) om over te stappen naar alternatieven voor aardgas, zegt het merendeel van de bewoners in de focusgroepen daarbij hulp nodig te hebben van anderen. Daarnaast spreken zij verwachtingen uit over hoe die anderen zich in de transitie naar een aardgasvrije woning zouden moeten opstellen. Vooral de rol van de overheid wordt in de groepen besproken; dit zal er grotendeels mee te maken hebben dat we de transitie naar aardgas-

vrij wonen in de focusgroepen als overheidsbeleid hebben geïntroduceerd en ook in de scenario's met name op de rol van de overheid tegenover burgers zijn ingegaan. In deze paragraaf zullen dan ook hoofdzakelijk de verwachtingen ter sprake komen die burgers van de overheid hebben. Daarbij maakten gespreksdeelnemers niet altijd onderscheid tussen verschillende overheden: vaak werd over de overheid in algemene termen gesproken. Slechts enkelen stipten de verschillende bevoegdheden van de rijksoverheid en de gemeente aan: het Rijk schept de overkoepelende kaders en de gemeente voert uit. In de volgende alinea's zullen we het onderscheid tussen verschillende overheden daarom niet overal expliciteren.

Informereren

In hoofdstuk 5 bespraken we al dat deelnemers aan de focusgroepen vaak aangeven behoefte te hebben aan duidelijke informatie over de transitie naar aardgasvrij wonen. De meesten zien voor zichzelf ook een rol in het vergaren van kennis over aardgasvrij wonen, alleen moet die kennis wel goed vindbaar en betrouwbaar zijn. Over de huidige ontsluiting van informatie lijkt niet iedereen tevreden: sommigen vertellen dat zij bij gemeenteambtenaren niet de antwoorden vonden waarnaar zij op zoek waren. In groep 2 brengt iemand naar voren dat ze het lastig vindt om documenten door te spitten op zoek naar informatie. Liever zou ze zulke kennis op een andere wijze tot zich nemen, bijvoorbeeld doordat iemand het voor haar uittekent of het persoonlijk uitlegt. Ook in andere focusgroepen blijkt dat brieven wellicht voor de meesten werken, maar lang niet bij iedereen blijven hangen. Bij het communiceren over aardgasvrij wonen moet er volgens sommige bewoners dus ook rekening gehouden worden met specifieke doelgroepen, bijvoorbeeld jongeren. Dat betekent dat er op verschillende manieren over aardgasvrij wonen moet worden gecommuniceerd. Door hen duidelijk te informeren wordt de transitie voor bewoners concreet en hebben zij aangrijpingspunten om zich in het onderwerp verder te verdiepen:

Als het wat meer concreet is wat de overheid doet en wat de wijken gaan doen. Nu is het voor mij niet concreet en dan doe ik er ook weinig mee. Het moet eerst concreet zijn: wat wil de overheid, wat wil de gemeente, welke wijken, wat voor initiatief? Dan ben ik ook bereid om mee te denken, mee te kijken, te informeren, in te lezen. (groep 3, vrouw, 42 jaar)

Daarnaast is er bij alle deelnemers behoefte aan een onpartijdige bron die informatie geeft over de voor- en nadelen van de verschillende richtingen die men kan inslaan om woningen aardgasvrij te maken. Belangrijk daarbij is ook dat er niet op voorhand al voor een oplossing wordt gekozen: hoewel sommigen zich graag door een partij zouden willen laten adviseren over wat de beste mogelijkheid voor hen is, heeft het gros behoefte aan het zelf afwegen van voor- en nadelen. In groep 1 benadrukt een van de deelnemers nog dat hij daarom waarde hecht aan kritisch tegengeluid: juist door eerst op zoek te gaan naar verschillen kun je uiteindelijk komen tot de contouren van een plan.

Betrouwbaarheid van informatie lijkt dus gekoppeld aan duidelijkheid over de voor- en nadelen van alternatieven voor aardgas. Niet iedereen lijkt ervan overtuigd dat de huidige partijen die informatie over deze alternatieven vrijgeven dat ook op een neutrale wijze doen: commerciële partijen willen uiteindelijk iets verkopen en ook de overheid wordt niet door iedereen als een betrouwbare informatiebron gezien. Waar sommigen vinden dat de overheid een verantwoordelijkheid heeft om iedereen van duidelijke en eerlijke informatie te voorzien, vinden anderen dat zij uiteindelijk ook een bepaald belang heeft en de informatie daarop afstemt. Zij zouden liever door andere (onafhankelijke, betrouwbare en niet-commerciële) partijen over dit onderwerp worden geadviseerd.

De overheid wordt dus niet door iedereen vertrouwd als het gaat om onpartijdige informatie over de verschillende mogelijkheden voor aardgasvrij wonen. Tegelijkertijd vindt men wel dat de overheid een taak heeft in het schetsen en communiceren van een helder stappenplan. Overheden moeten op zijn minst transparant zijn over wat zij de komende jaren gaan doen, zodat mensen op aankomende veranderingen kunnen anticiperen. De meesten begrijpen dat de overheid van burgers in de energietransitie verwacht dat zij vooruitkijken en beslissingen nemen die gericht zijn op de lange termijn. Dat betekent volgens hen echter ook dat de overheid zelf met een duidelijke langetermijnvisie komt waar men zich aan vast kan houden:

Wat je eigenlijk nodig hebt is denk ik een visie van de overheid, van de gemeente, die een plan maakt voor de stad. Dan willen we dat bereiken in die en die wijken. Dan weten mensen ook waar ze aan toe zijn. (groep 2, man, 29 jaar)

Financieren

Vanwege de hoge kosten die alternatieven voor aardgas met zich meebrengen, komt in alle groepen ter sprake dat ook financiële steun nodig is om de transitie naar aardgasvrij wonen te kunnen maken. Met name in groep 3 wordt vaak uitgesproken dat er subsidies zouden moeten komen om woningeigenaren over de streep te trekken. Als de overheid van hen verwacht dat zij hun woning aanpakken dan moet daar ook een financiële compensatie tegenover staan. In focusgroep 2 en 4 relateert men die financiële steun met name aan kwetsbare huishoudens: als de overheid graag wil dat iedereen van het gas afgaat, dan zal zij sommige mensen moeten helpen.

Als je geld hebt, is het allemaal wel makkelijker om je aan te passen dan wanneer je het geld er niet voor hebt. Daarom zou er ook wel vanuit de overheid eigenlijk een verplichting moeten zijn om eraan tegemoet te komen [...] Zeker om mensen te motiveren, want naast de dagelijkse beslommeringen is het een hele grote ingreep in hun leven. Het is best een ding. Ik vind dat de overheid de verantwoordelijkheid heeft om daarin tegemoet te komen. (groep 4, man, 47 jaar)

Toch verwacht men niet per se dat alles voor je betaald wordt; de meeste deelnemers zijn best bereid zelf iets in te leggen als zij tegen gunstige condities kunnen lenen, bijvoorbeeld

met een lage rente. Daarbij noemen zij met name de overheid als belangrijke speler. Men geeft aan banken vanwege hun commerciële belangen niet altijd te vertrouwen, daarbij verwijzend naar de financiële crisis en de woekerpolisaffaire. Met name in de groep 2 wordt wantrouwend over banken gesproken. De overheid zal moeten waarborgen dat leningen op orde zijn. In groep 1 wordt een vergelijking gemaakt met een studielening: dat is ook een lening die men bij de overheid aangaat. Daarnaast zegt een aantal deelnemers ook wel te willen bijdragen als ze maar lang genoeg de tijd hebben gekregen om te sparen. Wanneer de overheid plotsteling iets wil, dan zal zij bewoners ook financieel tegemoet moeten komen.

Over het aangaan van leningen wordt in de focusgroepen echter verschillend gesproken. De meesten zijn het erover eens dat gekeken moet worden naar de kredietwaardigheid van woningeigenaren: kunnen zij zich een lening wel veroorloven? De meningen verschillen echter over hoe dat te bepalen. In groep 2 kijkt men daar zeer rationeel tegen aan, door voor iedereen een kosten-batenanalyse voor te stellen. Men beredeneert: wanneer je door te lenen je energierekening dusdanig verlaagt dat je totale woonlasten na de lening lager zijn dan voorheen, zou het raar zijn als je geen lening neemt; per saldo ben je immers goedkoper uit. In groep 3 laat men zich minder positief uit over het aangaan van een lening. Het hebben van schulden wordt gezien als iets negatiefs: je geeft dan immers geld uit dat je niet hebt. Men redeneert: je moet mensen die al moeite hebben met rondkomen of al hoge schulden hebben, niet stimuleren nog een extra lening aan te gaan. 'Eerst sparen, dan kopen', werpt een van de deelnemers op (groep 3, vrouw, 53 jaar).

Regisseren en coördineren

Eerder werd al duidelijk dat in de focusgroepen verschillende meningen bestaan over in hoeverre de overheid of burgers het voortouw moeten nemen in de transitie naar aardgasvrij wonen: waar sommigen zich liever door de overheid laten leiden, vinden anderen dat je niet op de overheid moet wachten. Deze perspectieven vertalen zich uiteindelijk ook naar verschil van mening over de manier waarop de overheid het proces van een de transitie naar aardgasvrije woningen moet begeleiden.

Over de regisserende rol zegt een van de bewoners: 'De overheid moet de regie nemen: wijk voor wijk, blok voor blok' (groep 2, man, 40 jaar). Door de meeste gespreksdeelnemers wordt de overheid met name een leidende rol toebedeeld, maar men heeft verschillende perspectieven op de manier waarop die rol moet worden ingevuld. Zo zeggen sommigen dat de overheid het gehele proces moet begeleiden: zij stippelt de route uit en neemt ook in de uitvoering het voortouw. Anderen vinden dat de overheid in de uitvoering een meer bescheiden rol past. Zij moet eerder 'aanjagen' en faciliteren. De overheid wordt gezien als eindverantwoordelijke voor het warmtesysteem, en haar taak met name in het *borgen* dat wat gebeurt, goed gebeurt. Zij hoeft het niet per se zelf te doen, want de angst leeft dat het door inefficiëntie onnodig duur wordt.

De overheid moet daarom volgens sommige deelnemers eerder een belangrijke rol spelen in het coördineren van alle initiatieven die in de samenleving ontstaan. Aan de ene kant helpt dat de ideeën die er zijn daadwerkelijk uit te voeren: soms kan het verbinden van ver-

schillende plannen en beleidsdoelen leiden tot meer slagkracht. Aan de andere kant biedt de overheid middels overkoepelend beleid structuur en orde, waardoor gewaarborgd blijft dat bewoners niet ‘zomaar’ aan de slag gaan, maar zich houden aan bepaalde regels.

Als iedereen in het wilde weg zijn eigen huis op zijn eigen manier probeert te verwarmen of te koelen, waar komen we dan straks terecht? Het wordt een grote chaos, terwijl je juist op een heel eenvoudige en goedkope manier een betere oplossing kunt aandragen. Een warm-waternet is voor de overheid een koud kunstje. Dan heeft iedereen zijn eigen warmte en op een veilige manier. (groep 4, man, 69 jaar)

Verschillende visies op de verantwoordelijkheid van de overheid brengen ook een verschil in opvattingen teweeg over hoe de gemeente om moet gaan met initiatieven van bewonersgroepen rondom collectieve stappen richting aardgasvrij wonen. In groep 2 meent iemand dat de gemeente met dat soort initiatieven zorgvuldig moet omgaan, maar werpt een andere deelnemer tegen dat zij niet door haar burens iets opgelegd wil krijgen. Via de gemeente is haar stem gewaarborgd, maar bij besluitvorming op buurniveau (tot dusver) niet. De regie zou daarom bij de gemeente moeten blijven: de gemeente schetst het beleid en de buurt voert uit. Een bewoner uit één van de pilotwijken vertelt echter dat de actieve bewoners in zijn buurt, die zelf het initiatief namen om de buurt aardgasvrij te maken, de controle over het proces niet graag weggeven aan anderen:

Nou ja, dan krijg je natuurlijk dat de woningstichting graag wil meedoen, de gemeente wil graag meedoen, de overheid wil graag meedoen, Liander wil graag meedoen. Dus iedereen wil graag meedoen. Maar de mensen in de wijk hebben gezegd: wij willen het zelf graag voor elkaar krijgen. Dus wij willen niet een proeftuin zijn voor al die anderen. Dat is wel een belangrijk ding. Daar moet dus niet van boven opgelegd: dit moet nu gebeuren. Dat zouden ze wel willen: jullie willen die proeftuin zijn, dus moet het. Maar daar zegt de wijk zelf – de mensen die ermee bezig zijn – wij willen het ook zelf regelen en in de hand hebben wat daar gebeurt. Dat maakt het wel lastig. Dan heb je dus actieve mensen, mensen die je moet overhalen om eraan mee te doen en je hebt mensen die zeggen: ik zit mijn tijd wel uit, ik woon hier nog twintig jaar. (groep 4, man, 46 jaar)

Men lijkt kortom ook de coördinerende rol van (met name) de gemeente te zien als enerzijds faciliterend en anderzijds controlerend en regulerend. De meesten laten zich positief uit over initiatieven van buurtgenoten: wanneer actieve bewoners iets willen doen om de buurt te verbeteren is dat iets wat door de overheid ondersteund moet worden. Maar zoals ook uit voorgaand citaat blijkt, is de samenstelling van de buurt vaak gemengd en zullen er mensen aanwezig zijn die niet mee willen of kunnen doen. Ook voor hen zal voldoende aandacht en ondersteuning moeten zijn, zodat ‘het collectief niet een beetje met een paar man vooroploopt en niet meer achteromkijkt’ (groep 4, vrouw, 57 jaar). In alle focusgroepen is de conclusie dat die verantwoordelijkheid voor aardgasvrije woningen uiteindelijk bij de gemeente ligt.

6.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat men zich geen concrete voorstelling kan maken van de omslag naar een warmtevoorziening zonder aardgas in de eigen woning en de consequenties daarvan. Er zou volgens deelnemers aan de focusgroepen in principe weinig hoeven te veranderen: aardgas als bron van energie is weinig zichtbaar. Wellicht zou de elektrificatie van de warmtevoorziening leiden tot meer windmolens en zonnepanelen, maar waar die precies terechtkomen, daar wordt niet over gesproken. De specifieke consequenties van de transitie naar een aardgasvrije woonomgeving blijken voor velen nog weinig tastbaar. Op abstracter niveau komt er wel een aantal beelden naar voren die men bij een aardgasvrije toekomst heeft. In algemene zin spreken met name de oudere deelnemers over aardgasvrij wonen als een toekomst die ver weg is (het zal voorlopig nog niet gebeuren). Ook de kosten komen bij het denken over een aardgasvrije toekomst aan bod, waarbij mensen niet alleen op de verwachte hoge kosten van alternatieven voor aardgas wijzen maar ook hun zorgen uitspreken over de verdeling van de kosten onder Nederlanders.

Een belangrijk thema dat in dit hoofdstuk naar voren kwam is onzekerheid over de toekomst. Enerzijds kunnen alternatieven voor aardgas nog beter en goedkoper worden. Anderzijds leidt beleid dat onderweg van koers verandert tot onduidelijkheid en onzekerheid (zie ook PBL 2017: 11), wat zorgen teweegbrengt over het maken van keuzes voor een aardgasvrije woning. Sommigen trekken zich daar meer van aan dan anderen. Reflecterend op de rollen wordt duidelijk dat een aantal mensen zichzelf niet zozeer afhankelijk van de overheid opstellen, maar zeggen zelf actie te ondernemen wanneer ze dat nodig vinden. Zulke 'koplopers' zijn verder onder te verdelen in mensen die het graag voor zichzelf regelen en mensen die het ook graag voor anderen willen regelen (misschien zouden we hen beter 'meetrekkers' kunnen noemen). Tegelijkertijd is er ook een groep die zich meer afwachtend opstelt en behoefte heeft aan heldere kaders alvorens zelf iets te ondernemen. Bij het bespreken van de eigen rol komt al gauw het belang van autonomie ter sprake: uiteindelijk willen mensen graag zelf hun eigen keuzes maken als het aankomt op de warmtevoorziening van hun woning. Dat betekent niet altijd dat zij ook onafhankelijk van anderen willen optreden: de positieve aspecten van een collectieve aanpak worden vaak gewaardeerd. Uiteindelijk lijkt het gros de transitie naar een aardgasvrije woonomgeving dus in de eerste plaats te zien als een collectief probleem waarin de overheid een belangrijke rol heeft. Daarbij heeft men het niet alleen over het verschaffen van informatie en het financieren van de transitie (waarbij men overigens niet vindt dat de overheid alles moet betalen, maar burgers dient te helpen om het te kunnen betalen), maar ook over het regisseren en coördineren van projecten. De overheid lijkt daarbij niet eenduidig op te kunnen treden: soms zal zij wat meer naar voren moeten treden en de leiding moeten nemen en andere keren zal zij zich meer terughoudend moeten opstellen om te borgen dat anderen de ruimte krijgen om invulling te geven aan hun ideeën. In dit laatste geval is de situatie in de wijk bepalend voor de rol die de gemeente zich het best kan aanmeten, zoals blijkt uit een vroege pilotstudie naar aardgasvrije wijken (Buitelaar en Heeger 2017).

Noten

- 1 Een scenario waarin de bewoner (Paul) op groengas wordt aangesloten en 'slechts' extra opslag over de energie betaalt voor een duurzaamheidsfonds om subsidies voor andermans verbouwingen mogelijk te maken.
- 2 In het geval van een warmtenet zonder individuele verbruiksmeting.

7 Bevindingen, conclusies en beleidsoverwegingen

Dit onderzoek geeft vanuit het perspectief van woningeigenaren een breed en gevarieerd beeld van ervaringen met en beelden en verwachtingen over de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving. In dit hoofdstuk reflecteren we op de opgedane inzichten uit deze studie. Dat doen we in eerste instantie door antwoorden op de onderzoeksvragen samen te vatten en vervolgens in te gaan op de grotere thema's die als rode draad door de onderzoeksbevindingen heen lopen. Waar mogelijk relateren we onze bevindingen aan eerdere onderzoeksresultaten en theoretische concepten in de bredere context van de (energie)transitie. Daarna beschrijven we de conclusies van het onderzoek en ten slotte schetsen we implicaties voor beleid.

7.1 Bevindingen

Hoe staat men tegenover aardgasvrij wonen?

Als overheersend beeld zien we dat woningeigenaren de beleidsrichting naar aardgasvrij wonen als een gegeven beschouwen, hoewel er kritische kanttekeningen worden geplaatst over de manier waarop die keuze tot stand is gekomen. Met name onder lageropgeleide deelnemers kwam naar voren dat mensen zich onvoldoende meegenomen voelen bij het 'waarom' van aardgasvrij. Er zijn weinig mensen die de noodzaak om klimaatverandering tegen te gaan ter discussie stellen, maar wel rijst de vraag of het aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving daarvoor een goede oplossing is. Ook is er discussie over de urgentie en het tempo (doen we niet al genoeg?, moet het nu?).

Dat men de ambitie voor een aardgasvrij Nederland op algemeen niveau ondersteunt, betekent overigens niet dat mensen staan te springen zelf aan de slag te gaan. Er is veel discussie over de lasten en lusten van een aardgasvrije woning. Los van de vraag of het zich wel uitbetaalt, vraagt men zich ook af of het zal bijdragen aan het woonplezier (wordt mijn huis wel warm genoeg?). Duurzame energie is bovendien niet 'top of mind' als wordt gevraagd naar wat het wonen prettig maakt en wat mensen graag aan hun woning zouden veranderen. Wel benoemt men vaak een goede isolatie als een standaard waaraan een goede woning zou moeten voldoen.

Hoe beleeft men de transitie tot nu toe? Bevindingen over het kennisniveau

Onze tweede onderzoeksvraag ging in op de manier waarop mensen de transitie naar een aardgasvrije gebouwde omgeving tot nu toe beleven. Ten eerste gingen we daarbij in op de kennis die men heeft over het beleid en de alternatieven voor aardgas. Onze aanname was dat bewoners uit pilotwijken qua kennis een zekere voorsprong zouden hebben op bewoners uit 'gewone' wijken. Deze veronderstelling wordt echter niet ondersteund door onze resultaten, aangezien de variatie in kennis en houdingen binnen elk van de groepen aanzienlijk groter was dan de variatie tussen de beide typen groepen.

Een verklaring voor dit resultaat is dat sommige woningeigenaren ongeacht de woonplek al meer of minder kennis hadden opgedaan: enkelen verdiepten zich uit intrinsieke motivatie in het thema, sommigen zochten informatie naar aanleiding van een praktische behoefte of noodzaak, en anderen kwamen via hun sociale netwerk in aanraking met projecten rondom aardgasvrij wonen. Daarnaast moeten we erkennen dat we niet hebben gecontroleerd of in de pilotwijken daadwerkelijk plannen gecommuniceerd waren of al met de uitvoering gestart was. Gezien het prille stadium van de projecten (welke projecten aanspraak konden maken op aanvullende financiering werd immers pas op 1 oktober 2018 gecommuniceerd) zou het kunnen zijn dat bewoners in de opvolgende weken simpelweg nog niet op de hoogte waren gebracht van de plannen.

Tegelijkertijd leidt het wisselende kennisniveau tot een mooie bijvangst: we kregen een inkijkje in de dynamiek die hierdoor tussen groepsleden ontstond. Waar de informatie die de moderator voorlas nog weleens op wantrouwende reacties stuitte, leek men wel te vertrouwen op de kennis die door andere gespreksdeelnemers werd ingebracht. Mensen die over de alternatieven nog weinig kennis hadden, lieten hun mening daarover met name sturen door de kennis en ervaringen van anderen. In de ene focusgroep leidde dat bijvoorbeeld tot zeer positieve evaluaties van infraroodpanelen, terwijl men in de andere focusgroep daar veel negatiever tegen aankeek.

We kunnen dus niet concluderen dat het kennisniveau van bewoners uit de pilotwijken verrassend laag is, maar wel dat we het kennisniveau van andere burgers (die niet per se in een pilotwijk wonen) niet moeten onderschatten. Daarnaast moeten we niet veronderstellen dat kennis automatisch tot een positievere houding ten opzichte van aardgasvrij leidt. Deze inzichten hebben invloed op eventuele communicatie over de transitie. Zo is het bijvoorbeeld niet altijd effectief om professionele deskundigheid te gebruiken om kritische bewoners te overtuigen, zoals is geconstateerd in het beleid rond natuurbescherming (Elands en Turnhout 2009).

Gespreksdeelnemers die veel kennis inbrachten ventileerden ook regelmatig kritische geluiden over de alternatieven, bijvoorbeeld over het warmtenet (dat is niet per definitie duurzaam) of zonne-energie (opschalen is lastig). Burgers kunnen op basis van hun eigen kennis dus ook eigen ideeën hebben over welke alternatieven wenselijk zijn. Daarnaast lijkt het zo te zijn dat mensen vooral openstaan voor informatie wanneer zij zelf op zoek gaan naar concrete kennis, bijvoorbeeld als alternatief voor de cv-ketel die vervangen moet worden of als er een grotere verbouwing op stapel staat. Ook zoekt men gericht naar alternatieve maatregelen en bijbehorende kosten bij het kopen van een andere woning of het afsluiten van een nieuwe hypotheek. Volgens de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI 2018) liggen hier kantelpunten in het gedrag van bewoners en dus ook aangrijpingspunten voor beleid.

Hoe beleeft men de transitie tot nu toe? Bevindingen over ervaringen

Naast kennis waren we in dit onderzoek ook op zoek naar de ervaringen met de transitie tot nu toe. We maakten hierbij onderscheid tussen het micro- en macroniveau: enerzijds

vroegen we naar de ervaringen die woningeigenaren met het wonen zonder aardgas en/of het aardgasvrij maken van de woning hebben, anderzijds vroegen we naar ervaringen met het transitieproces in brede zin.

Ervaringen met het aardgasvrij maken van de woning zelf of het aardgasvrij wonen waren schaars. Er waren enkele mensen aanwezig die al in een aardgasvrije woning woonden, omdat zij die zo hadden gekocht. Zij waren met name positief over het wonen zonder aardgas: met een warmtenet heb je snel warm water uit de kraan en heb je geen omkijken naar een onderhoudsgevoelige cv-ketel. Het wonen zonder aardgas kan het wooncomfort dus verhogen. Ervaringen met het aardgasvrij maken van de woning (of het plannen daarvan) waren wat negatiever gekleurd: men kon niet altijd de gezochte informatie vinden, de uitvoering was lastig of de woning werd na alle investeringen niet warm genoeg. Ook bij gesprekken over bestaande pilotprojecten voeren negatieve geluiden de boventoon, waarbij met name conflicten tussen burgers en de gemeente genoemd worden, maar ook wrijving tussen wijkbewoners onderling.

Uit ervaringen met het proces in brede zin destilleerden we drie overkoepelende thema's. Ten eerste werd vaak over de *complexiteit* van de transitie gesproken. Met name ging het daarbij om de plaatsgebondenheid van maatregelen, omdat woningen zich niet per definitie lenen voor standaardoplossingen. Ten tweede werd over het *gebrek aan informatie* gesproken, waarbij het niet alleen ging om informatie over de specifieke alternatieven, maar met name over het beleid. Ook kwam hier het beeld naar voren dat men de verstrekte informatie niet zomaar vertrouwt: men heeft behoefte aan duidelijke én eerlijke informatie, maar weet niet goed te benoemen waar die informatie vandaan moet komen. Ten slotte kwam het *gebrek aan betrokkenheid* vaak ter sprake, wat met name samenhang met het gevoel dat aardgasvrij wonen iets is wat burgers opgelegd krijgen. De keuze voor het aardgasvrij wonen als maatregel om klimaatverandering tegen te gaan is al gemaakt zonder dat zij daarover iets te zeggen hebben gehad.

Hoe kijkt men aan tegen een aardgasvrije toekomst?

In de meeste toekomstvisies komt hernieuwbare energie (zon en wind) aan bod. Enkelingen hebben het nog over kernenergie, waterstof of houtkachels als alternatieven voor aardgas. Het gebrek aan kennis over de specifieke alternatieven van aardgas maakt het voor veel deelnemers echter lastig om zich een toekomst zonder aardgas goed voor te stellen: men heeft niet altijd een idee wat daarbij komt kijken. De specifieke consequenties van de transitie naar een aardgasvrije woonomgeving blijken voor velen nog weinig tastbaar.

Op algemener niveau komt er wel een aantal beelden naar voren die men bij een aardgasvrije toekomst heeft. In algemene zin spreken met name de oudere deelnemers over aardgasvrij wonen als een toekomst die ver weg is (het zal voorlopig nog niet gebeuren).

Ook de kosten komen bij het denken over een aardgasvrije toekomst naar voren, waarbij mensen niet alleen zorgen uitspreken over de verwachte hoge kosten van alternatieven voor aardgas maar ook over de verdeling van de kosten onder Nederlanders. Zorgen over de hoge kosten lijken wat weg te zakken als wordt voorgesteld dat die kosten niet in één keer hoeven worden opgehoest: de objectgebonden financiering krijgt veel bijval.

Met name het krappe tijdsfad en het dwingende karakter van de transitie lijken de kosten tot een probleem te maken.

Daarnaast voelen mensen zich onzeker: er is onduidelijkheid over beleid, maar ook de verwachting dat alternatieven beter en goedkoper zullen worden speelt een rol. Die onzekerheid leidt tot een afwachtende houding bij het maken van keuzes voor een aardgasvrije woning. Tegelijkertijd vallen in de gesprekken ook enkelen op die niet willen wachten, waardoor de verdeling tussen ‘koplopers’ en ‘volgers’ redelijk in lijn lijkt met de adoptie-theorie. Een aantal mensen zegt zich weinig aan te trekken van wat anderen om hen heen doen (inclusief de overheid) en denkt het aardgasvrij maken van de woning zelfstandig af te kunnen. Toch ziet een groot aantal gespreksdeelnemers in de beweging naar aardgasvrij wonen ook een grote rol voor het collectief. Dat komt deels omdat het aanpakken van de warmtevoorziening een collectief probleem is, maar ook omdat collectief handelen voordelen heeft: samen sta je sterker. Ook de overheid speelt een belangrijke rol in de transitie naar aardgasvrij, maar lijkt in het proces niet eenduidig op te kunnen treden: soms zal zij wat meer naar voren moeten treden en de leiding moeten nemen en andere keren zal zij zich meer terughoudend moeten opstellen om te borgen dat anderen de ruimte krijgen hun ideeën invulling te geven.

Hierbij moeten we wel meteen een aantal kanttekeningen plaatsen, omdat ‘koplopers’ niet alleen lijken te bestaan uit mensen die zelf graag vooroplopen maar ook uit mensen die graag anderen meetrekken. Dat zal bij andere bewoners uit de buurt niet altijd in goede aarde vallen. Uiteindelijk wil men nergens toe gedwongen worden: niet expliciet door de overheid, maar ook niet impliciet door de buurt. Het belang van autonoom kunnen handelen komt in de gesprekken vaak naar voren.

7.2 Onderliggende waarden voor burgers

Hoewel burgers over de individuele alternatieven en maatregelen om hun woning aan te passen allerlei ideeën hebben, zijn er ook een aantal onderliggende waarden die aangeven wat in de aardgastransitie in brede zin voor burgers belangrijk is. We reflecteren op deze waarden vanuit de clusters die Demski et al. (2015) voorstellen: efficiëntie en herbruikbaarheid, milieu en natuur, veiligheid en stabiliteit, autonomie en controle, rechtvaardigheid en eerlijkheid, en proces en verandering.

Efficiëntie en herbruikbaarheid

Herbruikbaarheid kwam als waarde in de gesprekken meerdere malen naar voren, met name in de discussies over de ‘duurzaamheid’ van alternatieven. Daarbij werd vaak gezegd dat het goed zou zijn als gebruikgemaakt zou worden van bestaande infrastructuur (bv. door waterstof door de gasleidingen te transporteren). Ook stonden sommige deelnemers positief tegenover een warmtenet, omdat zij dat ook zagen als hergebruik van afval dat anders niet gebruikt zou worden. Het belang van herbruikbaarheid lijkt daarom met name voort te komen uit het idee dat het zonde is om dingen weg te gooien: afval is

dus feitelijk geen afval en ook de huidige gasleidingen kunnen niet zomaar worden afgedankt.

Efficiëntie kwam in onze gesprekken ook ter sprake, maar lijkt (in tegenstelling tot hoe Demski et al. (2015) die uitleggen) in deze context juist in conflict te staan met herbruikbaarheid: als we kijken naar de middelen die nodig zijn om de bestaande bouw van het aardgas af te krijgen, kan het in sommige gevallen efficiënter zijn om de woning weg te halen. Ook lijkt efficiëntie een belangrijke reden voor kritiek op het aardgasvrij maken van de bestaande bouw: vanwege het gedoe met bestaande woningen zou het handiger zijn je eerst te richten op nieuwbouw. Daarnaast lag efficiëntie als waarde ook onder discussies over het handelen als collectief: samen krijg je dingen sneller en beter gedaan dan wanneer je in je eentje aan de slag gaat.

Milieu en natuur

Hoewel ecocentrische waarden voor sommigen vast een rol zullen spelen in het al dan niet overstappen op duurzame energie, kwamen zulke waarden in de gesprekken niet vaak naar voren. Ook werden zorgen over natuur (in verband met klimaatverandering bijvoorbeeld) nauwelijks geuit. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de gesprekken (gezien het thema) met name gingen over de gebouwde omgeving en in het bijzonder over de woning zelf; de koppeling met de bredere leefomgeving (bv. het plaatsen van windmolens) werd zelden gemaakt. Wel kwam natuur als belangrijke waarde terug in het gesprek over prettig wonen. Het is dus niet gezegd dat averechtse effecten van energieproductie of -gebruik op natuur voor woningeigenaren niet belangrijk zijn, maar zulke effecten lijken in de zorgen die men heeft over de transitie naar een aardgasvrije woonomgeving in ieder geval niet de boventoon te voeren.

Veiligheid en stabiliteit

Hoewel veiligheid een belangrijke waarde bleek in de gesprekken over de woning en woonomgeving in zijn algemeenheid, kwam zij in de discussie over aardgasvrij wonen nauwelijks aan bod. Wellicht maakt men zich over de veiligheid van onze energievoorziening niet zoveel zorgen. Ongerustheid over de stabiliteit van de energielevering is er wel. Enerzijds vragen mensen zich af of zij hun woning zonder aardgas wel warm genoeg krijgen, met name in strenge winters. Anderzijds leeft de angst of benodigde warmte in de woning wel betaalbaar blijft.

Ook Demski et al. (2015) vinden dat betaalbaarheid als waarde een belangrijk onderdeel is van het cluster veiligheid en stabiliteit. Energie, zeggen zij, is een basisbehoefte. Dat betekent dat mensen een stabiele levering van energie belangrijk vinden; zonder energie, geen warm huis. Geen wonder dus dat de opvatting leeft dat energie goedkoop moet zijn en dat de overheid daaraan meebetaalt. Het is net als schoon drinkwater een publieke basisvoorziening en geen individuele luxe die je je wel of niet kunt veroorloven. Op het moment dat een alternatief voor aardgas onbetaalbaar lijkt, impliceert dat dat jouw toegang tot energie weleens in het gedrang zou kunnen komen, met name op het moment dat je zonder zicht op alternatief van het gasnet af wordt gehaald of dat in één keer je energierekening onbe-

taalbaar wordt. Dat zijn wellicht doemscenario's, maar het zijn zorgen die leven. Niet voor niets roept een van de gesprekdeelnemers in reactie op de verhoging van energiebelasting op gas verschrikt uit 'Dat moeten ze nu nog niet doen, nu iedereen er nog aan hangt, omdat je er nog niet af kan!' (groep 2, vrouw, 65 jaar).

Het verloop van de maatschappelijke discussie over klimaatbeleid in de afgelopen maanden heeft laten zien dat betaalbaarheid een gevoelig punt kan zijn. De discussies in onze focusgroepen laten zien dat dit niet simpelweg een kwestie is van al dan niet willen betalen voor het tegengaan van klimaatverandering. Betaalbaarheid lijkt juist iets dat samenhangt met een groot aantal andere waarden. Zorgen over betaalbaarheid staan niet los van zorgen over de warmtelevering, maar ze staan net zomin los van zorgen over het verlies aan controle en autonomie of zorgen over een eerlijke verdeling van de kosten. Betaalbaarheid als waarde lijkt daarom in meerdere clusters terug te komen.

Autonomie en controle

Dit brengt ons tot een reflectie op betaalbaarheid in relatie tot *autonomie* en *gezamenlijkheid*. Het merendeel van de deelnemers ziet wel wat in een collectieve aanpak: je kunt kosten delen en hoeft niet allemaal als individu het wiel uit te vinden. Je staat er dan niet alleen voor. Tegelijkertijd komt ook autonomie als groot thema uit de gesprekken naar voren: mensen willen zelf kunnen bepalen of en hoe zij van het aardgas af willen. Dat is tegenstrijdig omdat een collectieve aanpak een type besluitvorming vereist waarbij niet individuele maar collectieve doelen worden nagestreefd. Als je daar onderdeel van uitmaakt (of wilt uitmaken) zul je ook moeten accepteren dat je het niet alléén voor het zeggen hebt.

Dat deze tegenstrijdigheid zich in de gesprekken voordoet zegt wellicht ook iets over het stadium van het proces: omdat velen nog geen keuze hoeven te maken, hoeven ze dus ook niet tussen autonomie en gezamenlijkheid te kiezen. We kunnen weinig zeggen over hoe men de afweging tussen deze twee waarden uiteindelijk zal maken en kunnen maken.

Wel suggereren onze bevindingen dat betaalbaarheid ook hier een belangrijk element is. Het ligt gevoelig dat het uiteindelijk om een verplichting gaat waarvan de overheid lijkt te verwachten dat burgers die zelf bekostigen. Er staat dus niets tegenover het verlies aan autonomie. Dat burgers op een groot aantal gebieden accepteren dat zij daar slechts indirect wat over te zeggen hebben is niet voor niets: als zaken (zoals veiligheid, gezondheid of onderwijs) centraal goed worden geregeld, is men best bereid daarvoor enige autonomie op te offeren. Ook autonomie (of andersom gesteld gezamenlijkheid) kan worden afgewogen tegen andere waarden en is niet iets dat koste wat kost moet worden behouden.

Als een betaalbare oplossing op gezamenlijke wijze kan worden bereikt dan is verlies van autonomie wellicht minder erg.

Daarnaast wordt autonomie ook in verband met burgerinitiatief naar voren gebracht, waarbij men erop wijst dat men ook op groepsniveau autonoom wil kunnen handelen: de ideeën die in de gemeenschap zijn ontsproten moeten ook door die gemeenschap kunnen worden uitgevoerd. Als burgers aan het roer blijven, kunnen ze zelf de koers bepalen zonder dat die wordt overgenomen door anderen. Overigens gaat het hier om initiatieven van burgers die passen binnen de uitgezette beleidslijnen, maar dat hoeft niet altijd het geval

te zijn. Theoretisch gezien hangen deze vormen van burgerinitiatief in tussen de tweede en de derde generatie burgerparticipatie¹ (Van Houwelingen et al. 2014: 19-23). Bewonersinitiatieven in de warmtetransitie kunnen duidelijk niet losstaan van de kaders die de overheid schept. Ze vragen met name een structurele visie van de gemeente op de langere termijn om succesvol te kunnen bijdragen (Schöne et al. 2019).

Rechtvaardigheid en eerlijkheid

Over betaalbaarheid werd ook vaak gesproken in discussies over rechtvaardigheid. Daarin kwam ten eerste de verdeling van kosten (distributieve rechtvaardigheid) ter sprake: sommigen vinden dat kosten onder iedereen gelijk moeten worden verdeeld, anderen menen dat de sterkste schouders ook de zwaarste lasten moeten dragen. Hoewel iedereen vindt dat de transitie voor iedereen betaalbaar moet zijn, was men het dus niet eens over de wijze waarop die voor iedereen betaalbaar gemaakt zou moeten worden. Wel lijkt men het subsidiebeleid als problematisch te ervaren: per gemeente verschillend, onvoorspelbaar in de tijd, en lang niet altijd terecht komend bij mensen die het nodig hebben. Overigens ziet men kennelijk enkel een kostenkant aan deze transitie: er is niet gesproken over eigenschap en een eventuele (verdeling van) baten.

Daarnaast kwam ook *rechtvaardigheid door erkenning* als waarde impliciet naar voren in de vele uitspraken van bewoners waarin zij naar hun eigen specifieke situatie verwijzen. Dit type rechtvaardigheid komt in de studie van Demski et al. (2015) niet naar voren, maar wordt wel in de literatuur over energierechtvaardigheid aangehaald en uitgelegd als: oog voor de maatschappelijke factoren die structureel van invloed kunnen zijn op de wijze waarop mensen blootgesteld worden aan bepaalde lusten en lasten van de energietransitie (zie Correljé 2018). Denk bijvoorbeeld aan ouderen, aan mensen in oudere huizen en aan mensen die vanwege hun woonlocatie niet mee kunnen doen aan een gezamenlijke oplossing.

Ook raakt de transitie aan *procedurele rechtvaardigheid*, ofwel betrokkenheid bij het beleidsproces. Hoewel mensen niet per se betrokken willen worden bij de technische invulling van de alternatieven voor aardgas – daarvoor heeft niet iedereen genoeg kennis – willen ze wel aan de voorkant meepraten: ze willen weten waarom ervoor gekozen is de gebouwde omgeving aardgasvrij te maken en waarom er voor bepaalde alternatieven wordt gekozen. Het aardgasvrij maken van de woonomgeving is een maatregel die burgers sterk raakt, maar bij de totstandkoming van de plannen lijken burgers niet altijd betrokken te zijn. Ten slotte, en dat raakt aan procedurele rechtvaardigheid en het feit dat de transitie in een multiactor-omgeving plaatsvindt, gaat een rechtvaardige transitie over vertrouwen. In de literatuur over maatschappelijke acceptatie van energie-innovatie onderscheiden Wüstenhagen et al. (2007) vertrouwen in het proces en in de relaties. Woningeigenaren willen vertrouwen hebben in de overheden die maatregelen en plannen ontwerpen waarop zij hun keuzes baseren, in de partijen die lokale alternatieven voor warmte organiseren, in de adviseur die standaardoplossingen vertaalt naar maatwerkoplossingen voor de specifieke woning, en in de uitvoerende partij die de woning daadwerkelijk aardgasvrij maakt. Vertrouwen in de professionele actoren is essentieel, vooral bij complexe keuzes. Maar

men wil ook kunnen vertrouwen op het beloofde resultaat: dat de kosten en baten uiteindelijk daadwerkelijk tegen elkaar gaan opwegen, en zeker niet in de laatste plaats dat de aanpassingen aan de woning uiteindelijk het wooncomfort opleveren die men gewend was of die werd voorgespiegeld.

Proces en verandering

Als we kijken naar de manier waarop woningeigenaren zelf over ‘transities’ spreken, wordt duidelijk dat het gros deze bestempelt als langdurige processen die niet zomaar tot stand komen. Die langdurigheid vatten Demski et al. (2015) onder het cluster proces en verandering. Meerdere malen komt in de gesprekken naar voren dat men behoefte heeft aan oog voor dat langdurige proces: men verwacht van de overheid een tijdspad met te nemen stappen en daarbij ook ruimte om zelf niet alles in één keer te hoeven oplossen. Daarmee lijkt ook de waarde *bescheidenheid* op zijn plaats: omdat je het niet in één keer grootschalig kunt oppakken, moet je klein beginnen. Ook sluit bescheidenheid aan bij de beleving dat alternatieven voor aardgasvrij wonen uiteindelijk maatwerk zijn: door het klein te houden is zicht op lokale omstandigheden mogelijk.

7.3 Conclusies

De voorgaande bevindingen geven een complex samenspel van waarden, houdingen en gedragsintenties weer. Duidelijk is dat het wel of niet willen verduurzamen van de woning niet zomaar een kwestie is van het rationeel afwegen van kosten en baten. In de kern is de transitie naar aardgasvrij wonen onderdeel van een normatieve discussie over de wijze waarop we als samenleving klimaatverandering het hoofd bieden. Dit maatschappelijke vraagstuk leidt tot fundamentele vragen over welke oplossingen in het tegengaan van klimaatverandering wenselijk zijn en welke rol overheden en burgers bij het implementeren van die oplossingen spelen. Op dergelijke vragen bieden we geen antwoord. Wel trekken we op basis van onze bevindingen enkele conclusies over de wijze waarop woningeigenaren de transitie naar aardgasvrij wonen tot dusver meemaken en hoe zij die het liefst zelf zouden invullen.

Beperkt draagvlak voor de transitie naar aardgasvrij wonen

Uit de focusgroepen blijkt dat men het belang inziet van de achterliggende doelen bij de beleidsrichting naar aardgasvrij wonen, maar het lang niet altijd eens is met de keuzes die zijn gemaakt over hoe daar te komen. Ondanks het begrip voor het kabinetsbesluit over een aardgasvrije woonomgeving plaatsen de deelnemers kritische vragen bij zowel het proces als de inhoud van dit besluit. Staat de bijdrage van het kleine Nederland wel in verhouding tot de benodigde inspanningen en investeringen wereldwijd? Moet het uitbannen van aardgasvrij überhaupt wel de eerste stap zijn richting het uitbannen van fossiele energie in Nederland, terwijl innovatieve ontwerpen nog niet breed toepasbaar zijn? En in hoeverre zijn de huidige elektrische alternatieven, zolang er een tekort is aan hernieuwbare bronnen voor elektriciteitsopwekking, eigenlijk wel duurzaam?

Dergelijke vragen reflecteren een kritische houding bij burgers tegenover de legitimiteit van het voorgestelde beleid. Niet zozeer wat betreft het maatschappelijke doel, maar wel wat betreft de efficiëntie van voorgenomen maatregelen en de transparantie van gemaakte keuzes. Ook is men, met het oog op de betaalbaarheid van maatregelen, kritisch over de verdeling van aansprakelijkheden tussen verschillende groepen burgers. Daarnaast vragen focusgroepdeelnemers zich door eerdere ervaringen met de overheid af in hoeverre ze erop kunnen vertrouwen dat de huidige plannen daadwerkelijk zullen worden doorgezet en beloftes en toezeggingen zullen worden nagekomen. Dit gebrek aan vertrouwen in de politiek is al lange tijd een constante in Nederland, zoals bleek uit peilingen in het afgelopen decennium (Den Ridder et al. 2019).

We constateren daarom een beperkt draagvlak voor het beleid naar een aardgasvrije gebouwde omgeving. Men accepteert het kabinetsbesluit om de woonomgeving aardgasvrij te maken, maar toont weinig initiatief. Een enkeling is wel al aan de slag gegaan met de eigen woning, maar een groot deel van de deelnemers is geneigd een afwachtende houding aan te nemen. Dit beeld sluit aan bij de bevindingen van een recente kwantitatieve studie die vooral inging op betaalbaarheid: 43% van de woningeigenaren zou de komende vijf jaar niet beginnen aan verduurzaming (Van Gaalen et al. 2019). Ook peilingen in de algemene bevolking laten een tamelijk smal draagvlak zien voor het klimaatbeleid bij 38% van de Nederlanders (Den Ridder et al. 2019). Lange tijd (2008-2016) steunde ongeveer een kwart tot een derde van de bevolking het beleid. Na een geleidelijk groeiend draagvlak (2017-2018) tot 48% is dit onlangs plotseling gekelderd, terwijl het probleem-besef rond milieu en klimaat groeide (Den Ridder et al. 2019: 2). Als verklaring hiervoor stellen zij: 'Men heeft de indruk dat Nederland zijn steentje al bijdraagt en dat, vooral wat de vermindering van het gasverbruik betreft, de politiek wellicht wat te hard van stapel loopt' (Den Ridder et al. 2019: 2). Uit onze studie blijkt dat woningeigenaren ook andere argumenten voor een afwachtende houding hebben: de techniek zal voortschrijden, de kosten zullen dalen en als burger weet je nooit of de overheid terugkeert op haar schreden. Het is dus onzeker of de actieve opstelling die van burgers verwacht wordt om de aardgas-transitie te realiseren ook daadwerkelijk wordt bereikt. Dat is problematisch, aangezien de participatie van burgers essentieel is om het beleid succesvol te kunnen uitvoeren.

Kennisniveau onder woningeigenaren wisselend, maar behoefte aan duidelijkheid en transparantie breed gedeeld

In alle focusgroepen komt een diffuus beeld naar voren van de kennis en ervaringen die burgers tot nu toe met de aardgastransitie hebben: sommige deelnemers zijn bovengemiddeld op de hoogte van alternatieven voor aardgas en beleidsmaatregelen, terwijl anderen van niets weten. Goed geïnformeerde woningeigenaren zijn bovendien niet per se degenen die al in een pilotwijk wonen (waarvoor al plannen voor het aardgasvrij maken van de wijk bestaan). Deze groep lijkt met name te bestaan uit woningeigenaren die vanwege een haperende verwarming (zoals een afgeschreven cv-ketel) gedwongen op zoek gaan naar informatie, en daarnaast uit woningeigenaren die iemand kennen die bezig is met het aardgasvrij maken van de woning of die zelf intrinsiek gemotiveerd zijn met het

aardgasvrij wonen aan de slag te gaan. Het verschil in kennisniveaus brengt in de groepen een interessante dynamiek teweeg waarbij deelnemers elkaar aan de tand voelen over ervaringen met het aardgasvrij maken van de woning. Kennis die onder respondenten wordt gedeeld lijkt daarbij meer te worden vertrouwd dan kennis die door de moderator wordt ingebracht. Overigens is kennis alleen niet voldoende om mensen in beweging te krijgen; zolang mensen niet gemotiveerd zijn om duurzaam energiegedrag te vertonen of niet weten hoe dat te doen, zal kennis weinig effect hebben (Steg et al. 2015).

Ondanks deze verschillende kennisniveaus delen alle deelnemers een behoefte aan transparantie en duidelijkheid over beleid en alternatieven. Ook woningeigenaren die zelf op zoek zijn gegaan naar kennis om hun woning van het aardgas te halen, klaagden over het gebrek aan betrouwbare en duidelijke informatie, waardoor zij uiteindelijk besloten hun keuze voor een aardgasvrije warmtevoorziening uit te stellen. Met name onzekerheid over kosten (komen er subsidies?) en over uitvoeringsplannen (komt de gemeente met een warmtenet?) lijken hierin een rol te spelen. Er is een breed gedeelde behoefte aan een duidelijk tijdsplan. Dat betekent dat zelfs als overheden zelf ook nog niet weten wat de plannen voor elke wijk zullen zijn, men in ieder geval wil weten *wanneer* zulke kennis gedeeld zal worden en er beslissingen worden genomen. Transparantie over het proces, ook al is dit nog niet geheel ingevuld, is voor de meeste gespreksdeelnemers erg belangrijk.

Burgers voelen zich (te) weinig betrokken bij de transitie

Gekoppeld aan de informatieachterstand die woningeigenaren ervaren is de beleving dat zij bij de transitie te weinig betrokken zijn. Onder velen leeft het gevoel dat aardgasvrij wonen iets is wat burgers opgelegd krijgen, wat feitelijk ook het geval is. De keuze voor het aardgasvrij wonen als maatregel om klimaatverandering tegen te gaan, is gemaakt zonder dat zij daarover iets te zeggen hebben gehad. Het 'waarom' van de transitie naar aardgasvrij wonen kan niet meer ter discussie worden gesteld. Het feit dat een kleine groep burgers heeft meegepraat in de aanloop naar het ontwerp van het Klimaatakkoord (Woudstra et al. 2018) doet hier voor woningeigenaren in het algemeen niets aan af.

Het gevoel weinig betrokken te zijn gaat samen met een zekere gelatenheid: het besluit is genomen en het heeft weinig zin je daartegen te verzetten. Men ziet de transitie naar aardgasvrij wonen als een gegeven, waardoor het niet mogelijk is je afzijdig te houden. Tegelijkertijd lijkt de heersende onduidelijkheid bij burgers de stap om daadwerkelijk te participeren in de transitie in de weg te staan. In de gesprekken reageert men daarom met name fel op het idee dat burgers geacht en in sommige gevallen wellicht verplicht worden actief mee te werken aan de uitvoering van het beleid, zonder dat zij bij de totstandkoming daarvan betrokken zijn geweest.

Op het niveau van de gemeente lijken er voor pilotwijken inmiddels alternatieven te zijn gekozen waarvan de deelnemers die er wonen nog niet op de hoogte zijn, uitgezonderd natuurlijk degenen die actief zijn in een bewonersinitiatief. Zolang woningeigenaren niet bekend zijn met concrete plannen (in voorbereiding) voor de wijk, kunnen ze ook niet tonen dat ze betrokken willen zijn. Er leeft onder woningeigenaren de behoefte om hun zorgen en vragen over de transitie al in een vroeg stadium te kunnen delen.

Betaalbaarheid is een zorg, maar hangt sterk samen met andere zorgen

Door de focusgroepen heen komt betaalbaarheid vaak naar voren. Zorgen over hoge kosten worden ingebracht door woningeigenaren die daarover in de media het een en ander hebben opgevangen, maar ook door woningeigenaren die uit eigen ervaring spreken over het aardgasvrij maken van de woning. Een belangrijke nuance is wel dat het maken van kosten op zichzelf niet als problematisch wordt ervaren: een eigen woning vergt nu eenmaal onderhoud. Zorgen over betaalbaarheid lijken met name gerelateerd aan zorgen over effectiviteit (wordt mijn woning straks wel warm genoeg?), zorgen over het verlies aan controle (word ik straks verplicht om iets te betalen?) en onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen (betaal ik nu misschien te veel?).

Daarnaast is men bezorgd over de totale verdeling van kosten onder burgers in Nederland: is het straks wel voor iedereen betaalbaar? Er leven zorgen over een tweedeling in de samenleving: degenen die het kunnen betalen kunnen meedoen terwijl anderen achterblijven. Deze zorg is terecht, gezien de schatting dat 15% van de huishoudens niet in staat zal zijn een lening af te sluiten voor verduurzaming van de woning (Ecorys 2019). Men concludeert daarom dat de kosten voor de transitie rechtvaardig moeten worden verdeeld, maar er is onder de gespreksdeelnemers geen eensgezindheid over hoe zo'n rechtvaardige verdeling eruit ziet. Voor sommigen betekent dat dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen, terwijl anderen liever zien dat iedereen evenveel betaalt. Niet iedereen is daarom voorstander van een brede belasting die waarborgt dat iedereen bijdraagt aan de transitie (ook als je zelf niets of weinig hoeft te verbouwen). Wel is er brede steun voor de objectgebonden financiering waardoor kosten voor het aardgasvrij maken van de woning over een lange periode kunnen worden uitgesmeerd. Daarbij heeft men wel de zekerheid nodig dat er onder gunstige condities kan worden geleend (banken worden daarin niet door iedereen vertrouwd) en dat de woonlasten per saldo niet omhooggaan, doordat de kosten voor de lening gecompenseerd worden met een lagere energierekening. Op die manier worden de kosten voor iedereen behapbaar geacht.

Zowel autonomie als gezamenlijkheid zijn voor woningeigenaren belangrijk

De meningen over de eigen rol in de transitie naar een aardgasvrije woning zijn verdeeld tussen woningeigenaren die graag zelf het heft in handen nemen (de 'koplopers'), woningeigenaren die zich meer afwachtend opstellen (de 'volgers') en een enkeling die zijn hakken in het zand zet (een bewuste 'achterblijver'). Onder hen lijkt er zich echter nog een andere scheiding af te tekenen: die tussen woningeigenaren die meer individualistisch of juist meer collectivistisch zijn ingesteld. Ook enthousiastelingen kunnen het liever voor zichzelf willen regelen en zich weinig aantrekken van anderen om hen heen (zowel de overheid als hun burens) of zich juist in willen zetten voor de gehele buurt.

Onder deze perspectieven gaan verschillen schuil in het belang dat men hecht aan autonomie en gezamenlijkheid. Iedereen spreekt uit controle te willen behouden over zijn/haar eigen situatie, maar slechts enkelingen geven aan van anderen geen bemoeienis te willen. Een groot deel van de woningeigenaren ziet wel iets in een collectieve aanpak, waarbij kennis, kunde en kosten kunnen worden gedeeld en waarbij ook een belangrijke rol voor de

overheid is weggelegd: uiteindelijk heeft die de verantwoordelijkheid voor een goed functionerend warmtesysteem als nutsvoorziening. De overheid heeft namelijk vanuit de grondwet onder meer een zorgplicht voor voldoende woningen, waar in de parlementaire behandeling expliciet ook de kwaliteit en gezondheid van de huisvesting onder werd verstaan (Grondwet, art 22.). Ze dient te voorkomen dat er geen onbetrouwbaar of onveilig systeem ontstaat door de inbreng van individuele initiatiefnemers of dat er een oneerlijk systeem ontstaat door alleen oog te hebben voor actieve bewoners in de wijk.

7.4 Beleidsoverwegingen

De focusgroepen met woningeigenaren hebben een flinke hoeveelheid informatie opgeleverd over hoe burgers aankijken tegen de transitie naar aardgasvrije woningen en wijken. Het onderzoek is een momentopname in de beweging die Nederland heeft ingezet, maar die op het (micro)niveau van de burgers nog niet zo sterk gevoeld wordt en die bovendien voor verschillende bewoners in de verschillende wijken een eigen inkleuring heeft. Het levert daardoor niet op alle punten een eenduidig beeld op. Overheden zullen in de transitie burgers dus op diverse wijzen moeten bedienen, of beter gezegd, rekening moeten houden met mensen die van de overheid (zowel het Rijk als de gemeenten) verschillende verwachtingen hebben.

Gegeven het prille stadium van de transitie naar aardgasvrij wonen en de in het Klimaatakkoord gekozen strategie van verleiding, zal de overheid vooral aandacht moeten schenken aan goede communicatie om burgers bij deze transitie te betrekken. Ook uit onze focusgroepen komt duidelijk naar voren dat men behoefte heeft aan duidelijkheid en transparantie over doelen, proces en maatregelen. Om die reden zullen we in deze paragraaf de nadruk leggen op communicatiestrategieën en daarna kort stilstaan bij enkele andere aangrijpingspunten.

Aandachtspunten bij communicatie met burgers

Op basis van ons onderzoek kunnen we de volgende aanbevelingen doen voor de communicatie met burgers over de overgang naar aardgasvrij:

- Differentieer naar schaalniveau.
- Benoem onzekerheden.
- Communiceer tijdig over de termijn van verplichtingen.
- Communiceer helder over ‘no-regret’ maatregelen.
- Organiseer lokaal goede, laagdrempelige en actieve communicatie.
- Differentieer naar informatiebehoefte.
- Benut de kennis bij koplopers voor lokale kennisdeling.
- Zoek de verbinding met onderliggende woonwaarden.
- Benoem voor- en nadelen van een collectieve aanpak voor individuele woningeigenaren.

Differentieer naar schaalniveau

In het Klimaatakkoord wordt een tweesporenbeleid aangekondigd: enerzijds een landelijke kernboodschap via bestaande communicatiekanalen en campagnes, anderzijds communicatie op wijkniveau over waarom de overstap op alternatieven voor aardgas nodig is en waarom de betreffende wijk op dat specifieke moment aan de beurt is om de overstap te maken (Klimaatberaad 2019: 26). Hierbij valt op dat communicatie op het niveau van de gemeente niet primair wordt voorzien, terwijl de deelnemers daarover juist verwachtingen hebben geuit. Voor het stroomlijnen van de communicatie worden de landelijke communicatiematerialen aanpasbaar gemaakt zodat deze ook voor regionale of lokale communicatie beschikbaar zijn. Dat een landelijke kernboodschap niet voor alle gemeenten of wijken even geschikt is, is kennelijk van ondergeschikt belang.

Benoem onzekerheden

Op de korte termijn zou de overheid aan burgers kunnen communiceren dat de onzekerheid nog even voortduurt in afwachting van regio- en gemeentepannen. Het is belangrijk dat burgers weten dat ze daarmee rekening moeten houden. De overheid zou bijvoorbeeld alvast kunnen aangeven binnen welke termijn wijken volgens plan zullen worden afgesloten van het aardgas. Men wil een handelingsperspectief hebben, want het maakt voor woningeigenaren nogal uit of het een kwestie van jaren of decennia is. Zeker voor de kleine minderheid die, vaak zelfs los van beleid, toch op eigen initiatief de verduurzaming van de woning of de wijk wil aanpakken moeten kaders concreet en de incentives toereikend zijn om daadkrachtig aan de slag te gaan. Het is een gemiste kans als de persoonlijke motivatie (Steg et al. 2015) en de energie in de samenleving (Hajer 2011) niet wordt benut voor de totale beweging in de energietransitie.

Communiceer tijdig over de termijn van verplichtingen

Mensen willen zich ergens op kunnen oriënteren en kunnen anticiperen. Een eventueel verbod op gas is voor veel gesprekdeelnemers acceptabel onder de voorwaarde dat dit ver van te voren wordt aangekondigd. Overigens heerst er onduidelijkheid over in hoeverre gemeenten woningeigenaren kunnen verplichten (op termijn) van gas af te gaan.² Contractueel speelt de gemeente immers geen rol tussen consument en aanbieder. Men acht de gemeente verantwoordelijk voor tijdige communicatie hierover en acht een verplichting met een termijn van tien jaar redelijk. Men stelt dat de gemeente (financiële) ondersteuning moet bieden aan mensen die bij afsluiting nog geen aardgasvrij alternatief hebben.

Communiceer helder over 'no-regret' maatregelen

Om actiebereidheid vast te houden zal zeker ook meer actief gecommuniceerd kunnen worden over reeds te zetten stappen in deze fase van onzekerheid. Huiseigenaren willen geïnformeerde beslissingen maken en niet achteraf spijt krijgen. Dit kan door ze te wijzen op de voorgenomen normering van woningen aangaande de beperking van de warmtevraag en zogenaamde no-regret maatregelen³ die men kan toepassen. Hierover wordt in het ontwerp-klimaatakkoord gesproken in vage termen, maar nadruk lijkt vooral te liggen

op isolatiemaatregelen. Om no-regret investeringen te kunnen doen is informatie over bijvoorbeeld de mogelijkheid een cv-ketel te huren nuttig voor woningeigenaren die zich gedwongen zien de cv-ketel te vervangen. Ook zou alvast gecommuniceerd kunnen worden over de beoogde standaarden en streefwaarden die voor zestien dominante woningtypen⁴ zijn voorzien (Klimaatberaad 2018c). Naast een standaard isolatiewaarde wordt hier een standaard qua minimale ventilatie ingevoerd, wat een waardevol toegevoegd element is ten opzichte van de energielabels. Door de voortdurende nadruk op woningisolatie dreigt echter het belang van een goede ventilatie en een gezond binnenklimaat in woningen ondergesneeuwd te raken. Bij no-regret is het belangrijk dat bewoners beseffen dat naast woningisolatie enige natuurlijke ventilatie noodzakelijk is en dat kierdichting niet moet worden overdreven, zeker niet in woningen die al goed geïsoleerd zijn. Wellicht is het raadzaam de voorlichting hierover zo concreet mogelijk te maken door deze toe te snijden op de zestien voorziene 'standaardtypen', maar bij voorkeur ook te combineren met specifieke, bij de standaard passende gedragsinstructies.

Overigens is inherent aan het laten voortbestaan van onzekerheid, dat de overheid het moet accepteren als burgers toch weer een conventionele cv-ketel aanschaffen. Men kiest nu eenmaal liever voor zekerheid op korte termijn dan voor een onzekere investering die zich pas op de langere termijn bewijst (BIT-UK 2011). Bovendien is warmte een basisbehoefte, dus zelfs al zou men korte tijd op concretisering van de plannen hoeven wachten, dan nog is de kans groot dat mensen een suboptimale keuze moeten maken omdat ze niet weten waarop te anticiperen.

Organiseer lokaal goede, laagdrempelige en actieve communicatie

Woningeigenaren willen hun zorgen en vragen over de transitie al in een vroeg stadium kunnen delen. Aangezien de lokale overheid het meest concreet antwoorden zal kunnen geven is het raadzaam communicatie op lokaal niveau goed te beleggen. De informatievoorziening moet laagdrempelig zijn en bij voorkeur persoonlijk, bijvoorbeeld in de vorm van een loket, zoals dat in diverse gemeenten al belegd is; waar men vragen daadwerkelijk goed kan beantwoorden en waar zorgen van burgers zo mogelijk in een gesprek kunnen worden weggenomen, of anders geregistreerd en teruggekoppeld naar beleidsmakers, planning of uitvoering en naar communicatie voor een collectieve terugkoppeling naar de bevolking. Schriftelijke informatie huis-aan-huis achten veel gespreksdeelnemers niet toereikend om woningeigenaren te overtuigen dat zij actie moeten ondernemen, en is ook voor lang niet alle groepen in de samenleving geschikt. Enerzijds is mondelinge communicatie nodig: mensen in de ogen kijken en uitleg geven. Daarvoor kunnen informatieavonden dienen, maar ook gesprekken van deur tot deur. Anderzijds ziet men de gemeente als de aangewezen partij om de wijk te enthousiasmeren en een mentaliteitsverandering bij burgers teweeg te brengen. De gemeente staat dicht bij de burgers en kan bijvoorbeeld via folders of wijkbijeenkomsten de woningeigenaren motiveren. Overigens is op dit beleidsterrein al aangetoond dat de persoonlijke benadering via huisbezoeken werkt (Dijkzeul et al. 2017).

Differentieer naar informatiebehoefte

In beschrijvingen van de energietransitie wordt vaak gesproken over koplopers, volgers en achterblijvers. Ook in onze studie zijn koplopers en volgers duidelijk te herkennen: enkele enthousiastelingen spreken uit zelf alvast met het aardgasvrij wonen aan de slag te gaan, terwijl anderen zich juist afwachtend opstellen. Een enkele achterblijver stelt desnoods over te stappen op gasflessen.

Koplopers en volgers handelen vanuit verschillende waarden en contexten, en opereren daardoor niet in hetzelfde tempo. Koplopers hebben de hulpbronnen en de wil om vooruit te lopen op de ambities van de overheid, volgers hebben juist meer tijd nodig (niet dit huis, maar misschien een volgend huis). Ook in de communicatie moet met dit faseverschil tussen beide groepen rekening worden gehouden: bewoners die voorop willen lopen hebben immers een andere informatiebehoefte dan bewoners die nog overtuigd moeten worden. Dit maakt een differentiatie in de communicatieaanpak en -boodschappen noodzakelijk. Waar sommigen juist meer bij de hand genomen moeten worden, zullen initiatiefnemers al in een vrij vroeg stadium bij de gemeente aankloppen om te vragen naar de plannen (bv. komen er subsidies?). Het is jammer als mensen die in beginsel enthousiast zijn, afhaken omdat ze niet de informatie vinden die zij nodig hebben om met hun woning aan de slag te gaan.

Wat dit laatste betreft: woningeigenaren die (uit noodzaak of vrije wil) snel in actie zouden willen komen, hebben het gevoel alleen te staan en zelf op zoek te moeten naar informatie over de gemeentepannen en over de verschillende alternatieven. Dat gevoel staat in schril contrast met de strategie van 'verleiding' waarover in het Klimaatakkoord wordt gesproken (Klimaatberaad 2019). Men voelt zich gedwongen grote investeringen te doen en wil dus vooraf duidelijke informatie ontvangen om voor de eigen woning een goede keuze te kunnen maken. Men wil zich er best in verdiepen en kennis opdoen; daartoe wil men veel informatie ontvangen over de voors en tegens van oplossingen en die moet in heldere, begrijpelijke taal zijn gevat. Meermaals werd als criterium genoemd dat alle groepen in de samenleving het moeten kunnen snappen. Voor jongeren is een aparte strategie nodig, voor hen moet het kort en bondig. Dit alles vraagt om een visie op de communicatie met burgers c.q. woningeigenaren, zowel in de fase dat de gemeentevissies nog niet bekend zijn, als in de periode daarna, wanneer concrete doelen en fasering bekend zijn en op wijk-niveau uitvoering wordt gegeven aan de plannen.

Benut de kennis bij koplopers voor lokale kennisdeling

Deze studie laat zien dat sommige burgers aardig wat kennis in huis hebben om over de transitie mee te denken, deels vanwege professionele betrokkenheid bij het thema. Zeker de kennis die bij koplopers aanwezig is kan worden uitgebuit. Men stond in de gesprekken immers meer open voor de kennisdeling door deze koplopers dan voor de kennis die de moderator deelde. De versterkende dynamiek tussen de deelnemers in de focusgroepen suggereert dat, los van wat gemeenten willen en doen, juist het verbinden van koplopers, volgers en achterblijvers kan helpen gemeenschappelijke waarden te vinden en sociale normen te bestendigen die relevant zijn voor deze transitie.

Gezien de dynamiek in de groepen en de kennelijke overtuigingskracht van mensen met meer dan gemiddelde kennis, is het wellicht raadzaam om lokale koplopers in te zetten voor kennisdeling in lokale gemeenschappen. Dit advies sluit aan bij bevindingen dat referentiepersonen een significante voorbeeldrol kunnen vervullen bij het bevorderen van milieuvriendelijke gedragingen (Welsch en Kuhling 2009). Zeker wanneer de gemeente eigen bewonersinitiatief wil stimuleren, kan het raadzaam zijn een of meer spilfiguren uit de wijk te benutten. Bewoners laten zich namelijk gemakkelijker over de streep trekken om een actieve rol in de wijk te vervullen wanneer zij daartoe worden opgeroepen door mensen die hun vertrouwd zijn, dan wanneer zij algemene communicatiemiddelen als folder-tjes of bijeenkomsten krijgen aangeboden (Kullberg et al. 2015).

Zoek de verbinding met onderliggende woonwaarden

Niet iedereen is op basis van een voorziene kostenreductie te motiveren tot het aardgasvrij maken van de woning. Sommigen zullen meer gebrand zijn op wooncomfort en via die route nadenken over woningisolatie. In de communicatie kan dus beter worden ingespeeld op onderliggende woonwaarden. Een bruikbaar instrument daarbij is bijvoorbeeld de 'warmtefoto' van de woning, waarmee de warmtelekken voor bewoners goed zichtbaar worden gemaakt; men laat zich door zo'n visualisatie sneller overtuigen van de noodzaak tot isolatie dan door een voorrekening van CO₂-emissies en kosten (Steg 2016).

Benoem de voor- en nadelen van een collectieve aanpak voor individuele woningeigenaren

Hoewel het onderscheid tussen koplopers, volgers en achterblijvers nuttig kan zijn om verschillen tussen groepen burgers te duiden, is het ook belangrijk je er niet op blind te staren. Er tekent zich immers nog een andere verdeling onder gespreksdeelnemers af die minstens zo belangrijk is: de individualisten versus de collectivisten. Koplopers en volgers zijn niet altijd individualistisch, wat wel lijkt te worden gesuggereerd door innovatiegedrag te bestempelen als een individuele keuze (zoals het installeren van eigen zonnepanelen op je dak of een eigen warmtepomp in je kelder). Daarmee lijkt het alsof woningeigenaren verleid moeten worden om zelf voor een aardgasvrije woning te kiezen. Hoewel dit enkelen zal aanspreken, ziet het gros in onze focusgroepen de beweging naar aardgasvrij wonen als een antwoord op een collectief probleem, wat dus ook collectief moet worden opgelost. Dit is des te meer zo omdat wat een keuze op individueel niveau lijkt, dat feitelijk niet is: de overheid maakt op het gebied van onze energievoorziening hoe dan ook keuzes die bepalen wat voor jou mogelijk is en wat niet. Als de gemeente nu een warmtenet aanlegt, had je als woningbezitter wellicht gewild dat je die dure warmtepomp drie jaar geleden niet had gekocht. Dat maakt het keuzeproces dus behoorlijk lastig. Ook bestaat de angst dat het chaos wordt als ieder voor zich een oplossing gaat realiseren. Bovendien verwacht men dat het eenvoudiger en beter kan wanneer de overheid het doet. Collectieve oplossingen spreken dus niet slechts huurders maar ook woningeigenaren aan. De overheid doet er goed aan rekening te houden met deze preferentie voor een collectieve aanpak en aan burgers duidelijk te maken welke voor- en nadelen daaraan voor hen kleven. Wat betreft het anticiperen lijkt het bovendien nuttig als gemeenten zich voor de wijkaanpak vroegtijdig

beraden op hoe zij individuele huiseigenaren willen informeren over nut en noodzaak van het zich organiseren in collectieven.

Andere concrete aangrijpingspunten

Oog hebben voor de diversiteit en verschillende inzichten van woningeigenaren is belangrijk in de communicatie. Hier grijpen we kort terug op een enkele punten waarover men het in de focusgroepen veelal eens was.

We gingen al in op de brede behoefte aan meer duidelijkheid over het *gehele* transitieproces, van doelen tot aan specifieke maatregelen. Zo sluiten de warmtevisies die nu door RES-regio's en gemeenten worden opgesteld aan bij de behoefte aan een langetermijnvisie en duidelijkheid over de stappen daarnaartoe. Ook de wijkenaanpak, waarbij op kleine schaal met het aardgasvrij maken van woningen wordt geëxperimenteerd, past bij het geluid dat er klein moet worden begonnen en dat er oog moet zijn voor de lokale context. Wel rijst de vraag op welke geografische schaal de wijkaanpak uiteindelijk zijn beslag zal krijgen. Voor de betrokkenheid van burgers zou het goed zijn om op dit punt het werkgebied letterlijk wat kleiner te maken, en aan te sluiten bij het niveau waarop mensen zich het meest aangesproken of thuis voelen. Dit zal eerder liggen op het niveau van een buurt of woonblok met enkele tientallen woningen, dan op het niveau van een wijk met honderden woningen. De schaal van de wijk is voor de gemeente wellicht praktisch met het oog op het organiseren van de uitvoering, maar de meeste burgers voelen zich niet op dit niveau betrokken.

Ook komt uit de groepsgesprekken duidelijk naar voren dat de kosten van de transitie eerlijk over de Nederlanders moeten worden verdeeld. Hoewel men het niet eens lijkt te zijn over de invulling van wat eerlijk is, valt de ontwerpmaatregel 'objectgebonden financiering' (zie kader 1.2) wel in goede aarde. Door kosten over een lange periode uit te smeren worden zij enigszins behapbaar. Men verwacht overigens wel dat de overheid deze financiering gaat beheren omdat men banken daarin niet vertrouwt. Ons onderzoek laat ook zien dat woningeigenaren op zich best bereid zijn om iets aan de transitie bij te dragen als zij daarbij hulp krijgen. Belangrijk is wel dat financiële overwegingen niet altijd de doorslag zullen geven om de woning te verduurzamen. Woningeigenaren voelen in meer of mindere mate een eigen verantwoordelijkheid tot goed beheer en onderhoud van de woning, met het oog op het eigen woongenot en de marktwaarde van de woning. Verduurzaming van de woning kan aan beide einddoelen bijdragen, maar dat is niet altijd evident. De warmte-transitie kan daarom wellicht gekoppeld worden aan aspecten van de woning en de woonomgeving die voor burgers van belang zijn (zoals comfort, karakter, binnenruimte respectievelijk rust, ruimte en groen).

7.5 Nabeschouwing

Sinds november 2018, toen de focusgroepen plaatsvonden, hebben overheden niet stil gezeten: de Klimaatwet is aangenomen en medio 2019 is het meerjarige beleidsprogramma verschenen onder de noemer Klimaatakkoord. Ondertussen zijn gemeenten bezig

met de warmtevisies, wijkuitvoeringsplannen en omgevingsplannen. Provincies en gemeenten werken samen aan de totstandkoming van regionale energiestrategieën. Onderwijl is er een scala aan aangekondigde maatregelen en instrumenten in voorbereiding genomen of al ingevoerd (TK 2018/2019, Klimaatberaad 2019). We noemen er hier enkele. Om investeringen in verduurzaming van woningen te bevorderen is een eerste stap gezet met de ‘schuif’ in energiebelastingen.⁵ De gebouwgebonden financiering vergt een wetswijziging en laat daarom waarschijnlijk op zich wachten tot 2022 (Klimaatberaad 2019). De zogeheten Participatiecoalitie is opgericht om burgers concrete ondersteuning te bieden. Het Expertisecentrum energietransitie in oprichting gaat kennis en ondersteuning leveren aan lokale burgerinitiatieven rond hernieuwbare energie. Uit het kennis- en leerprogramma rond proeftuinen aardgasvrije wijken komen lessen voor gemeenten over burgerparticipatie, opschaling en versnelling, terwijl ook een nieuwe subsidieronde voor proeftuinen onderweg is. Kortom, heel veel professionals zijn intensief bezig met voorbereidingen voor de omslag van woningen en wijken.

Aan een deel van de burgers ontgaat dit kennelijk grotendeels, gezien de bevinding dat lang niet iedereen op de hoogte is van lokale plannen. Maar het niet-weten is als de stilte voor de storm: een brede massamediale en netwerk campagne om burgers mee te nemen zou in voorbereiding zijn (TK 2018/2019). Zo geeft het Rijk ogenschijnlijk invulling aan de strategie om burgers te verleiden om met de wijkaanpak mee te doen (Klimaatberaad 2019).

De overheid verwacht op verschillende beleidsdomeinen een actieve betrokkenheid en inzet van burgers, zoals de vrijwillige inzet op het terrein van sport en cultuur of bij plannen in de leefomgeving (Rijksoverheid 2017). Voor het klimaatakkoord gaat de overheid nog een stapje verder in het betrekken van burgers bij het beleid en bij politieke doelen. ‘Het centrale doel van het Klimaatakkoord raakt aan het leven van alledag. Burgers, bedrijven en overheden zijn op elkaar aangewezen om hun bijdrage aan dit doel te kunnen leveren. Het Klimaatakkoord is daarom een maatschappelijk akkoord’ (Klimaatberaad 2019: 9). Volgens dit tekstfragment lijken er diverse rollen aan burgers ten deel te vallen. Ze worden in het dagelijkse leven geraakt door de effecten van het klimaatakkoord, waardoor ze moeten leren omgaan met de gevolgen ervan voor hun eigen woning en portemonnee. Daarnaast dienen ze in samenwerking met overheden en bedrijven bij te dragen aan het klimaatbeleid. Er wordt dus niet alleen verwacht dat burgers participeren, maar ook dat ze daarbij in samenwerking treden met andere actoren. Het label ‘maatschappelijk akkoord’ suggereert bovendien dat burgers (indirect)⁶ meepraten bij de besluitvorming en dat ze mede verantwoordelijk worden gehouden voor de realisatie. Dit geeft weer dat de overheid burgerparticipatie in diverse vormen en gedragingen verlangt. De vraag is hoe reëel dat is naast alle vrijwillige inzet die burgers op andere domeinen al leveren, want het beeld bestaat dat er weinig ruimte is voor extra taken. Recent onderzoek (Kuyper et al. 2019) laat immers zien dat het aandeel Nederlanders dat vrijwilligerswerk doet de afgelopen tien jaar daalde, dat vrijwillige inzet voor organisaties met een maatschappelijk doel stabiel laag is

(circa 5%) en dat niet veel mensen warmlopen voor collectieve acties rond issues met een (inter)nationaal belang.

Daarnaast zal het voor overheden, en met name gemeenten, zoeken zijn naar waar zij de leiding moeten nemen en waar zij meer ruimte laten voor anderen om op de voorgrond te treden. Hoewel mensen graag zelf bepalen of en hoe zij van het gas afgaan, klinkt in de hang naar gezamenlijkheid ook door dat er behoefte is aan een overheid die het voortouw neemt. Kritiek op een dwingende overheid is wellicht juist het resultaat van een overheid die wel wil bepalen wat burgers moeten doen, maar de uiteindelijke verantwoordelijkheid alsnog bij hen neerlegt. Juist omdat men bij de energietransitie voor de overheid een grote verantwoordelijkheid ziet, verwacht men van haar ook regie. Hurenkamp et al. (2006: 58) concluderen dan ook dat bewonersinitiatieven niet tot bloei komen door een terug-tredende overheid, maar eerder door 'een zelfbewuste overheid, die zijn rol niet definieert als faciliterend maar als uitnodigend en betrokken'. Op die manier zal de overheid ook moeten borgen dat initiatieven niet slechts in het voordeel werken van een kleine (veelal hoogopgeleide) groep burgers, maar ook ten goede komen aan andere bewoners in de wijk. De participatie van burgers in het aardgasvrij maken van de buurt is daarom op zichzelf geen garantie voor succes, maar valt of staat met de juiste interactie met de (lokale) overheid.

Voor overheden staat bij het vormgeven van de burgerparticipatie dan ook een lastige taak te wachten. Zoals ook uit deze studie blijkt willen burgers het liefst nu weten wat gemeenten de komende tien jaar precies gaan doen en waar ze in 2030 willen staan. Die zekerheid kunnen gemeenten burgers niet altijd bieden. Wel kunnen overheden aangeven over welke zaken zij nu wel al uitsluitsel kunnen geven en waarover nog niet (en waarom niet). Op die manier raken burgers ook betrokken bij de beweegredenen achter het te vormen beleid en kunnen zij daarover meedenken en daarop reflecteren, in plaats van dat zij het naast zich neerleggen. Het tonen van begrip voor de onzekerheid van de situatie werkt twee kanten uit: als overheden van burgers tijd en ruimte vragen om het beleid in te kunnen vullen, zullen zij andersom ook burgers tijd en ruimte moeten gunnen om het beleid uit te voeren. Ook in de communicatie over de transitie zal het dan helpen als overheden burgers geruuststellen in plaats van hen op te roepen in actie te komen. Het idee iets te moeten zonder dat duidelijk is hoe of wat wekt frustraties op.

Lastig is ook dat burgers, ondanks de grote verantwoordelijkheid die zij voor de overheid zien, haar weinig vertrouwen gunnen. Ook dat herkennen we uit eerder onderzoek (Den Ridder et al. 2019) en het zou een belangrijke verklaring kunnen zijn voor het beperkte draagvlak voor het beleid. Zo gaf men aan dat de politiek nog weleens op haar schreden terugkeert. Wanneer je als woningeigenaar kostbare investeringen moet doen in je woning, moet je erop kunnen vertrouwen dat beleidslijnen die nu worden uitgezet en ondersteuningsmaatregelen die worden beloofd ook bestendig worden. Ook vertaalt een inconsistentie in het beleid zich in een wantrouwende houding, doordat burgers niet overtuigd zijn dat de regering echt alle zeilen wil bijzetten, terwijl de bevolking dat van haar wel verwacht.

In dit onderzoek heeft het scp een eerste stap gezet om de duurzaamheidstransities te bezien vanuit het burgerperspectief. Dit is een belangrijke aanvulling op studies die de energietransitie benaderen vanuit technisch, financieel-economisch of bestuurskundig perspectief. Het scp kiest geen positie, maar bekijkt wat voorgenomen beleid bij burgers teweegbrengt. De bevindingen helpen om de positie en het handelen van burgers in duurzaamheidstransities te begrijpen en de rol van burgers en overheid vanuit het perspectief van de burgers te bezien. Op dit moment wordt het fenomeen van draagvlak nog niet volledig begrepen; vragen zijn er nog over welke waarden(conflicten), sociale structuren en onderliggende mechanismen bij het ontstaan van draagvlak aan het werk zijn, en hoe. Het is zinvol nader te onderzoeken welke factoren bepalen of men al dan niet mee wil gaan in duurzaamheidstransities; en om helder te krijgen welke randvoorwaarden op welke manier georganiseerd moeten worden zodat burgers in actie kunnen komen. Ten slotte zou er kritisch gekeken moeten worden naar de legitimiteit van voorgestelde beleidsmaatregelen in relatie tot bewezen effectiviteit van instrumenten (in andere domeinen).

Noten

- 1 De eerste generatie burgerparticipatie betreft inspraak van burgers die vaak pas plaatsvindt nadat de (belangrijkste) beslissingen zijn genomen. Als de burger al in een zo vroeg mogelijk stadium bij de voorbereiding van het beleid wordt betrokken, wordt ook wel gesproken van de tweede generatie burgerparticipatie. De derde generatie burgerparticipatie is het ‘burgerinitiatief’. In dit geval komt het initiatief niet van de overheid maar van de burger; de burger wordt dus niet gevraagd om in een overheidsproject te participeren maar initieert zelf een activiteit waarbij de (gemeentelijke) overheid (eventueel) wordt gevraagd steun te verlenen. In alle gevallen moet er echter wel een publiek belang in het geding zijn.
- 2 In het ontwerp-klimaatakkoord wordt aangekondigd dat deze juridische bevoegdheid voor gemeenten wordt geregeld. Men streeft naar ingang per 1-1-2021 (Klimaatberaad 2018b: 34-35).
- 3 Fragment uit bijdrage sectortafel aan hoofdlijnen van een Klimaatakkoord. ‘Cruciaal uitgangspunt is dat de te nemen maatregelen om aan de norm te voldoen ‘no-regret’ zijn en altijd passen bij de uiteindelijke route naar aardgasvrij’ (Klimaatberaad 2018: 17).
- 4 Opgebouwd uit een matrix van vier woningcategorieën (vrijstaande woningen, hoek/twee-onder-een-kapwoningen, tussenwoningen, galerij/portiekwoningen) en vier bouwtypen (steenmuren met houten vloeren, spouwmuren met houten vloeren, spouwmuren met betonnen vloeren, zeer goed geïsoleerde woningen met Energie Prestatie Coëfficiënt (EPC) < 1).
- 5 Deze schuif behelst dat ‘datgene wat we méér nodig gaan hebben – elektriciteit – lager wordt belast en datgene wat we minder willen gebruiken – aardgas – hoger’ (Klimaatberaad 2018: 8).
- 6 Overigens zijn milieuorganisaties en vakbond FNV, die de burgerbelangen vertegenwoordigen, niet overtuigd van de effectiviteit en rechtvaardigheid van het klimaatakkoord (NOS 2018b, <https://nos.nl/artikel/2291036-milieuorganisaties-klimaatakkoord-schiet-op-cruciale-punten-tekort.html>).

Summary

A home without gas?

Homeowners and their views on sustainable alternatives

As part of its climate policy, the Dutch government has decided to make the built environment in the Netherlands free from natural gas. The purpose of this study was to explore how the Dutch public feels about this transition to gas-free homes and neighbourhoods. We designed an in-depth study into the knowledge, attitudes and experiences of homeowners in relation to the transition to living without natural gas. To do this, we organised four focus groups with a total of 32 participants representing a wide spectrum of homeowners (in terms of age, gender and education level). We asked the focus group members for their views on the government decision to make the built environment natural gas-free, what they have heard about the transition to gas-free living to date and how they have experienced the transition thus far. We also asked what expectations people have of a gas-free future and what role they see for themselves in this transition. Based on the discussions we draw a number of conclusions.

Limited support for the transition to gas-free living

The support for phasing out natural gas appears to be limited: people feel largely resigned to the government's decision, but show little willingness to start acting on it themselves because of their expectations of future technologies, uncertainty about policy and concerns about the affordability and effectiveness of measures. The vast majority of participants are inclined to adopt a wait-and-see attitude, partly because of the many uncertainties. It is therefore also uncertain whether the active engagement that is expected from homeowners in the energy transition will actually be achieved. Given the important role of home owners in upscaling sustainable home technologies, this lack of active engagement could seriously hamper the achievement of sustainability outcomes in the built environment.

People understand the importance of the underlying objectives behind the policy of moving towards gas-free living, but do not always agree with the measures chosen to achieve it. The legitimacy of the proposed policy is under fire, as illustrated by critical attitudes and question marks regarding the process and content of this decision, and the distribution of costs and benefits of measures. Furthermore respondents doubt whether plans will actually be implemented and that the government will deliver on its promises and undertakings. They also have critical questions concerning their homes and neighbourhoods; what benefits will the transition actually bring for homeowners themselves? Do the benefits really outweigh the costs? Will costs and benefits be equally divided? Uncertainties such as these mean that most respondents show little enthusiasm to jump into action; they expect help from the government or other actors. There is a small minority who, often regardless of policy, do want to take initiative in making their homes or neighbourhoods

more sustainable, but who fail to do so because proper guidelines are lacking and incentive structures are currently inadequate.

Level of knowledge varies, but need for clarity and transparency is felt widely

The study brought forward a mixed picture regarding the knowledge and experience of homeowners: some are well aware of the proposed policies and alternative technologies, while others as yet know nothing about these. In the focus groups, this difference in knowledge led to an interesting exchange of experiences with heating homes without gas. Knowledge shared between respondents appeared to be trusted more than knowledge brought in by an external source. Despite differences in knowledge, however, there was a widely felt need for transparency and clarity about policy (costs, timeframe) and alternatives. Transparency about the process, even if the picture is not yet complete, is regarded by most focus group participants as extremely important.

People feel (too) little involved in the transition

Many homeowners feel that gas-free living is being imposed on the public. The sense of not being involved is accompanied by a degree of resignation; people see the transition to gas-free living as a given. These feelings are not surprising at this stage in the process, in which plans to disconnect homes from the natural gas network have not yet crystallised. However, they do pose an obstacle on the path to actual participation. As long as homeowners have no information about (preparation of) specific plans for their neighbourhood, they also have no way of showing their wish to be involved. Homeowners feel a need to be able to express their concerns and questions about the transition at an early stage.

Affordability is a concern, but is closely interwoven with other concerns

Concerns about the affordability of alternatives to natural gas appear to be mainly related to worries about the effectiveness of alternative heat sources, about loss of control and about uncertainty regarding future developments. People are also afraid of a growing inequalities emerging in society and argue that the costs of the transition must be fairly distributed. There is no consensus on what such a fair distribution should look like, but there is broad support for a form of property-based funding (which spreads out costs over a longer period because the loan is linked to the home rather than to the person), provided loans are granted on favourable terms and do not lead to a net increase in housing costs.

Both autonomy and collectivity are important for homeowners

Considering the degree to which people are willing to take action themselves, on the one hand we find the usual division into early adopters, followers and laggards, and on the other between more individualistic and more collectivist individuals. These oppositions hide differences in the importance that people attach to autonomy versus collectivity. Most respondents says they want to retain control over their own situation; at the same time, many see benefits in a collective approach in which knowledge, expertise and costs can be

shared. People also see an important role for the government in ensuring that the adaptation of the heating system as a utility is properly organised.

Literatuur

- Agterberg, P. (2018). Verduurzaming van de gebouwde omgeving als maatschappelijke transitie. In: A. Idenburg en M. Weijnen (red.), *Sturen op sociale waarde van infrastructuur*, (p. 103-113). Den Haag: WRR.
- BIT-UK (2011). *Behaviour Change and Energy Use*. Londen: Cabinets Office Behavioural Insights Team.
- Blijie, B., K. Gopal, R. Steijvers en W. Faessen (2016). *Wonen in beweging. De resultaten van het WoON onderzoek 2015*. Delft: ABF Research.
- Buitelaar, S., A. Heeger, L. Sterrenberg (2017). *Burgerparticipatie in de warmtetransitie: Een handreiking voor beleids-makers*. Den Haag: Platform 31.
- Bongaardt, T. van den (2018). *Monitor Burgerparticipatie 2018. Een inventarisatie van gemeentelijk beleid en activiteiten op het gebied van burgerparticipatie*. Den Haag: ProDemos.
- Bosch, F. van den (2007). *Draagvlak voor het Natura 2000 gebiedenbeleid: onder relevante betrokkenen op regionaal niveau* (Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu no. 55). Wageningen: WUR.
- BZK (2018). *Ruimte voor wonen. Resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2018*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- BZK (2019). *Cijfer over bouwen en wonen 2019*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Correljé (2018). Naar een rechtvaardige energievoorziening...? In: A. Idenburg en M. Weijnen (red.), *Sturen op sociale waarde van infrastructuur* (p. 45-59). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Cuppen, E. (2018). The value of social conflicts. Critiquing invited participation in energy projects. In: *Energy Research & Social Science*, jg. 38, nr. 4, p. 28-32.
- Dagblad van het Noorden (2018). *Veiligheid Groningers staat zeker voorop*. Geraadpleegd mei 2019 via www.nexis.nl.
- Dake, K. (1992). Myths of nature: Culture and the social construction of risk. In: *Journal of Social issues*, jg. 48, nr. 4, p. 21-37.
- Dalen, H. van, en K. Henkens (2019). Het veranderende klimaat over klimaatverandering. In: *Demos*, jg. 35, nr. 4, p. 1-4. Geraadpleegd mei 2019 via www.nidi.nl/shared/content/demos/2019/demos-35-04-henkens.pdf.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en A. van den Broek (2016). *Burgerperspectieven 2016*[4]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019*[1]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Demski, C., C. Butler, K.A. Parkhill, A. Spence en N.F. Pidgeon (2015). Public values for energy system change. In: *Global Environmental Change*, vol. 34, p. 59-69.
- Dijkzeul, A., F. Uytterlinde en A.M. Popma (2017). *Evaluatie Green Deal Aardgasvrije wijken*. Geraadpleegd 19 januari 2019 via www.hier.nu/themas/nieuws-voor-professionals/recente-publicaties-over-warmtetransitie.
- Easyswitch (2019). *Nederlanders nog niet bereid om eigen huis gasvrij te maken*. Geraadpleegd 8 juli 2019 via www.easyswitch.nl/energie/nieuws/gasloos-wonen/.
- ECN-TNO (2019). *Energie wordt goedkoper. Innovatie maakt de energietransitie rendabel*. Amsterdam: ECN part of TNO.
- Ecorys (2019). *De financiële gevolgen van de warmtetransitie. Een onderzoek naar de investeringsuitdaging, effecten op energie-betaalbaarheid en het potentieel van (nieuwe) financieringsvormen*. Rotterdam: Ecorys.
- Edling, L. en C. Danks (2018). To adopt or not to adopt? Insights on energy transitions from a study of advanced wood heating. In: *Energy Research & Social Science*, jg. 45, nr. 6, p. 331-339.
- EIB (2018). *Klimaatbeleid en de gebouwde omgeving. Van ambities naar resultaten*. Amsterdam: Economisch Instituut voor de Bouw.
- Elands, B. en E. Tunhout (red.) (2009). *Burger, beleid en natuur: tussen draagvlak en betrokkenheid*. Wageningen: WUR.

- EZ (2011). *Participatiemodellen voor de realisatie van wind op land. Een handreiking voor bewoners, lokale ondernemers, gemeenten en investeerders*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2016a). *Energierapport. Transitie naar duurzaam*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- EZ (2016b). *Energieagenda: naar een CO₂-arme energievoorziening*. Den Haag: ministerie van Economische Zaken.
- Gaalen, C., M. Warnaar en S. Lamers (2019). *Verduurzaming: een heilig huisje in aanbouw? Obstakels van huiseigenaren in beeld*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Homan, I. en V. Vieira (2019). *De energietransitie begint bij jezelf. Onderzoeksrapport rond kennis, houding en gedrag in de energietransitie*. Amsterdam: MWM2, iov Feenstra.
- Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J.W. Duyvendak (2006). *Wat burgers bezielt: een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/NICIS Kenniscentrum Grote Steden.
- I&M (2014). *Samenspel van een moderne overheid met de energieke samenleving. Vier samenwerkingsvormen*. Den Haag: ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Kahan, D.M., D. Braman, P. Slovic, J. Gastil en G. Cohen (2009). Cultural cognition of the risks and benefits of nanotechnology. In: *Nature nanotechnology*, jg. 4, nr. 2, p. 87.
- Kahneman, D., J.L. Knetsch en R.H. Thaler (1991). Anomalies: The endowment effect, loss aversion, and status quo bias. In: *Journal of Economic perspectives*, jg. 5, nr. 1, p. 193-206.
- Kanne, P., T. van Hofwegen, K. Kooiman en W. van Engeland (2019). *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen: de CO₂ voetafdruk van Nederland*. I&O Research, in opdracht van Binnenlands Bestuur. Geraadpleegd via [whitepapers.binnenlandsbestuur.nl/rapport-detailpagina.183112.lynkx?rapportPoin-ter=9-285249-285251-295978](https://www.whitepapers.binnenlandsbestuur.nl/rapport-detailpagina.183112.lynkx?rapportPoin-ter=9-285249-285251-295978).
- Klimaatberaad (2018a). *Ontwerp van het Klimaatakkoord*. Geraadpleegd 24 december 2018 via <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2018/12/21/ontwerp-klimaatakkoord>.
- Klimaatberaad (2018b). *Afspraken in sectoren. C1 Gebouwde omgeving*. Bijlage bij het Ontwerp van het Klimaatakkoord. Geraadpleegd 24 december 2018 via www.klimaatakkoord.nl.
- Klimaatberaad (2018c). *Notitie verduurzaming bestaande woningen. Achtergronddocument ten behoeve van de Sectorafel Gebouwde omgeving*. Bijlage bij het Ontwerp van het Klimaatakkoord. Geraadpleegd 24 december 2018 via <https://www.klimaatakkoord.nl/gebouwde-omgeving/documenten/publicaties/2018/12/21/gebouwde-omgeving>.
- Klimaatberaad (2018d). *Bijdrage van de Sectortafel gebouwde omgeving aan hoofdlijnen van een klimaatakkoord*. Geraadpleegd januari 2019 via <https://legacy.vgn.nl/media/download/index/mediaid/5b45ce121641f>.
- Klimaatberaad (2019). *Klimaatakkoord*. Geraadpleegd 28-6-2019 via <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>.
- Kullberg, J., L. van Noije, E. van den Berg, W. Mensink en M. Igalla, m.m.v. H. Posthumus (2015). *Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L., P. van Houwelingen, P. Dekker, A. Steenbekkers (2019). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, J. Kullberg, C. van Campen (red). *De Sociale Staat van Nederland 2019*, p.222-246. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kwekkeboom M.H. (2002). *Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lelij, B. van der, M. van der Graaf en J. Visscher (2016). *Energievoorziening 2015-2050: publieksonderzoek naar draagvlak voor verduurzaming van energie*. Amsterdam: Motivaction.

- Macnaghten, P. (2010). Researching techno-scientific concerns in-the-making: narrative structures, public responses and emerging nanotechnologies. In: *Environment and Planning A*, jg. 42, nr. 1, p. 23-37.
- Marselis, I. en M. Hisschemöller (2018). 'Het moet niet te avontuurlijk worden'. Een onderzoek naar de institutionele barrières voor een wijkgebonden warmtevoorziening in Amsterdam. Rotterdam: Drift.
- Meadowcroft, J. (2009). What about the politics? Sustainable development, transition management and long term energy. *Transitions Policy Sciences*, jg. 42, nr. 4, p. 323-340.
- Meadowcroft, J. (2011). Engaging with the politics of sustainability transitions. In: *Environmental Innovation and Societal Transitions*, jg. 1, nr. 1, p. 70-75.
- MilieuCentraal (2019). *Wonen zonder aardgas*. Geraadpleegd juni 2019 via www.milieucentraal.nl/energie-besparen/energiezuinig-huis/wonen-zonder-aardgas/.
- Milieu Centraal en rvo (2019). Subsidies, leningen en overige stimuleringsregelingen; stand 3-5-2019. Energiesubsidiewijzer.nl. Utrecht: MilieuCentraal / Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.
- Motivaction (2018). Nederlanders willen gasloos wonen, maar zonder extra kosten. Geraadpleegd 8-7-2018 via www.motivaction.nl.
- Naus, J., B.J. van Vliet en A. Hendriksen (2015). Households as change agents in a Dutch smart energy transition: On power, privacy and participation. In: *Energy research & social science*, jg. 9, p. 125-136.
- NOS (2018a). *Tientallen gemeenten willen snel woningen van het aardgas afhalen*. Geraadpleegd 26-5-2018 via nos.nl/artikel/2238514-tientallen-gemeenten-willen-snel-huizen-van-het-aardgas-halen.html.
- NOS (2018b). *Milieuorganisaties: klimaatakkoord schiet op cruciale punten tekort*. Geraadpleegd 28-6-2019 via nos.nl/artikel/2291036-milieuorganisaties-klimaatakkoord-schiet-op-cruciale-punten-tekort.html.
- NOS (2018c). *Geen gas meer in nieuwbouwhuizen, hoe doen andere landen dat?* Geraadpleegd 1 juli 2018 via nos.nl/artikel/2239273-geen-gas-meer-in-nieuwbouwhuizen-hoe-doen-andere-landen-dat.html.
- NOS (2018d). *Klimaatplannen te vaag voor doorrekening*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2252053-klimaatplannen-te-vaag-voor-doorrekening.html.
- NOS (2018e). *Verskil 1,5 en 2 graden opwarming erg groot, zeker voor Nederland*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2252850-verskil-1-5-en-2-graden-opwarming-erg-groot-zeker-voor-nederland.html.
- NOS (2018f). *Nederlandse ambitie overtreft doelstelling klimaatrapport*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2253918-nederlandse-ambitie-overtreft-doelstelling-klimaatrapport.html.
- NOS (2018g). *Niet eerder vertoonde maatregelen nodig om opwarming te beperken tot 1,5 graad*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2253853-niet-eerder-vertoonde-maatregelen-nodig-om-opwarming-te-beperken-tot-1-5-grad.html.
- NOS (2018h). *Wat moet het kabinet doen na de Urgenda-uitspraak?* Geraadpleegd 23 mei 2019 via nos.nl/artikel/2254129-wat-moet-het-kabinet-doen-na-de-urgenda-uitspraak.html.
- NOS (2018i). *Nieuw klimaatcentrum nu al 'bedolven onder vragen'*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2255051-nieuw-klimaatcentrum-nu-al-bedolven-onder-vragen.html.
- NOS (2018j). *Pleidooi klimaatcommissie: meer tempo en vooral meer geld voor aanpassingen*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/nieuwsuur/artikel/2255031-pleidooi-klimaatcommissie-meer-tempo-en-vooral-meer-geld-voor-aanpassingen.html.
- NOS (2018k). *Nederland gaat in 2020 klimaatop à la 'Parijs' houden*. Geraadpleegd 5 februari 2019 via nos.nl/artikel/2255043-nederland-gaat-in-2020-klimaatop-a-la-parijs-houden.html.
- Notten, K. (2016). *Van de kook. Verhalen voor een gas(t)vrije wijk. Sociale innovatie voor een sociaal robuuste transitie naar wonen zonder gas*. Kirsten Notten\Waterschrijver.
- NRC (2018). Wachten met klimaatbeleid is een financieel risico. In: *NRC*, 9 oktober 2018.
- Ollongren, K. en E. Wiebes (2018). Aardgasvrije wijken. Brief d.d. 3-4-2018 aan Colleges van Burgemeester en Wethouders. Geraadpleegd 4-7-2018 via www.rijksoverheid.nl/documenten/brieven/2018/04/03/brief-aan-gemeenten-over-aardgasvrije-wijken.

- Ostrom, E. (2012). The Future of the Commons: Beyond Market Failure and Government Regulation,. In: E. Ostrom, C. Chang, M. Pennington en V. Tarko (red.), *The future of the commons* (p. 68-104). Londen: the Institute of Economic Affairs.
- Parool (2018). 'Arjen Lubach, nu het héle verhaal over kernenergie'. Geraadpleegd 6 februari 2019 via www.parool.nl/opinie/-arjen-lubach-nu-het-hele-verhaal-over-kernenergie~a4607617/.
- PBL (2013). *Scenario's maken voor milieu, natuur en ruimte*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2017). PBL 2017: 11.
- PBL (2018). *Analyse van het voorstel voor hoofdlijnen van het klimaatakkoord*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2019). *Effecten ontwerp Klimaatakkoord. Herziene versie. Achtergronddocument Gebouwde Omgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Pesch, U., A. Correljé, E. Cuppen en B. Taebi (2017). Energy justice and controverses: Formal and informal assessment in energy projects. In: *Energy policy* 109, jg. 109, p. 825-834.
- Programmabureau RES (2019). *Programmaplan Nationaal Programma RES. Versie 4-4-2019*. Den Haag: Unie van Waterschappen/VNG/IPO. Geraadpleegd 19 mei 2019 via regionale-energiestrategie.nl/toolbox/relevante+documenten/default.aspx.
- Ridder, P. de, en Y. Gorter (2017). #VanGasLos. *De beleving van de burger centraal tijdens de aardgastransitie*. Noordwijk aan Zee: Waai Innovation Partners. Geraadpleegd 19 januari 2019 via www.hier.nu/themas/nieuws-voor-professionals/recente-publicaties-over-warmtetransitie.
- Ridder, J. den, P. van Houwelingen, S. Kooiker en P. Dekker (2019). *Burgerperspectieven 2019|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021 vvd, cda, D66 en ChristenUnie*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Rijnveld, M. en J.F.M. Koppenjan (1997). Draagvlakvorming bij grote projecten. De Hoge-snelheidslijn zuid. In: *Bestuurskunde*, jg. 6, nr. 3, p. 94-107.
- RIVM (2018). *Beleving Woonomgeving in Nederland. Inventarisatie Verstoringen 2016*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- RLI (2015). *Wonen in verandering. Over flexibilisering en regionalisering in het woonbeleid*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- RLI (2017). *Energietransitie en leefomgeving. Kennisnotitie*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- RLI (2018). *Warm aanbevolen. CO₂-arme warmte in de gebouwde omgeving*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Rogers, E.M. (2003). *Diffusion of innovations* (5e ed.). New York: Free Press.
- rvo (2017). *Aardgasvrije Wijken. Samenvatting Green Deals 212*. Geraadpleegd december 2018 via <https://www.greendeals.nl/green-deals/aardgasvrije-wijken>.
- rvo (2019). *Transitievisie warmte en wijkuitvoeringsplan*. Geraadpleegd mei 2019 via www.rvo.nl/onderwerpen/duurzaam-ondernemen/duurzame-energie-opwekken/aardgasvrij/aan-de-slag-met-aardgasvrij/transitievisie-warmte-en-wijkuitvoeringsplan.
- Ryan, R. en E. Deci (2006). Self-regulation and the problem of human autonomy: Does psychology need choice, self-determination, and will? In: *Journal of personality*, jg. 74, nr. 6, p. 1557-1586.
- Schelly, C. (2014). Residential solar electricity adoption: What motivates and what matters? A case study of early adopters. In: *Energy Research & Social Science*, jg. 2, nr. 6, p. 183-191.
- Scheufele, D. en B.V. Lewenstein (2005). The public and nanotechnology: How citizens make sense of emerging technologies. In: *Journal of Nanoparticle Research*, jg. 7, nr. 6, p. 659-667.
- Schöne, S., R. Schuurs, D. van den Akker (2019). *Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie. Succesfactoren voor samenwerking*. Den Haag: Plaatofm31; Utrecht: HIER Opgewekt.

- Shove, E. en G. Walker (2007). CAUTION! Transitions ahead: politics, practice, and sustainable transition management. In: *Environment and planning*, jg. 39, nr. 4, p. 763-770.
- Slovic, P. (2013). *Risk, media and stigma: Understanding public challenges to modern science and technology*. London: Routledge.
- Steg, L. (2016). Behaviour: seeing heat saves energy. In: *Nature Energy*, jg. 1, nr. 1, p. 15013.
- Steg, L., G. Perlaviciute en E. van der Werff (2015). Understanding the human dimensions of a sustainable energy transition. In: *Frontiers in Psychology*, jg. 6, p. 805 doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00805.
- Stirling, A. (2007). Deliberate futures: Precaution and progress in social choice of sustainable technology. In: *Sustainable Development*, jg. 15, nr. 5, p. 286-295.
- SVn (2019). Stimuleringsregelingen naar gemeente. Database Stimuleringsfonds Volkshuisvesting, geraadpleegd 3 april 2019 via www.svn.nl/particulieren/landkaart.
- TK (2016/2017). *Energierapport*. Brief van 13 juni 2017 van de minister van Economische Zaken aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 31510, nr. 66.
- TK (2017/2018). *Wijziging van de Elektriciteitswet 1998 en van de Gaswet (voortgang energietransitie)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, 34627, nr. 49.
- TK (2017/2018b). *Aanvulling en wijziging van de Omgevingswet, intrekking van enkele wetten over de fysieke leefomgeving, wijziging van andere wetten en regeling van overgangsrecht voor de invoering van de Omgevingswet (Invoeringswet Omgevingswet)*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, 34986, nr. 3.
- TK (2017/2018c). *Duurzame ontwikkeling en beleid*. Brief van 11 juli 2018 van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017/2018, 30196, nr. 607.
- TK (2018/2019). *Kabinetsaanpak klimaatbeleid*. Brief van 21 december 2018 van de minister van Economische Zaken aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 32813, nr. 263.
- Truffer, B., J.T. Murphy en R. Raven (2015). The geography of sustainability transitions: Contours of an emerging theme. In: *Environmental Innovation and Societal Transitions*, jg. 17, nr. 4, p. 63-72.
- Valk, H., T. Haytink, J. Kaspers, P. van Meegeren en J. Zijlstra (2018). *Verkenning tool aardgasvrije bestaande woningen. Rapportage onderzoek*. Utrecht: rvo i.s.m. Nieman Raadgevend Ingenieurs en Milieu Centraal. Geraadpleegd september 2018 via rvo.nl.
- Verbong, G. en J. Schippers (2000). De revolutie van Slochteren – de ombouwoperatie. In: A. de la Bruhèze, H. Lintsen, A. Rip en J. Schot (red.). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 2. Delfstoffen, energie, chemie* (p. 202-219). Geraadpleegd april 2019 via www.dbnl.org/tekst/linto11techo2_01/linto11techo2_01_0014.php.
- Visscher, B en M. Bot (2017). *Monitor Energie 1-meting. Kennis, houding en gedrag van het Nederlands publiek met betrekking tot de energietransitie*. Geraadpleegd dd 10-7-2018 via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2017/11/30/monitor-energie-motivaction>.
- Volkskrant (2017). Strijd om het ‘groene’ imago van aardgas barst los: ramp of redding voor het klimaat? In: *de Volkskrant*, 21 juli 2017 (www.volkskrant.nl/economie/strijd-om-het-groene-imago-van-aardgas-barst-los-ramp-of-redding-voor-het-klimaat~bco8dfef/).
- Volkskrant (2018a). ‘1,15 miljard is niet genoeg, maar Groningen kan er zelf een succes van maken’. In: *de Volkskrant*, 5 oktober 2018 (www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/fleur-graper-van-koolwijk-1-15-miljard-is-niet-genoege-maar-groningen-kan-er-zelf-een-succes-van-maken~b29bfc35/).
- Volkskrant (2018b). Fijn dat debat over kernenergie wee begonnen is. In: *de Volkskrant*, 12 november 2018 (www.volkskrant.nl/columns-opinie/fijn-dat-debat-over-kernenergie-wee-begonnen-is~b79aoc90/).
- Volkskrant (2019). Klimaatwet zeilt moeiteloos door Eerste Kamer. In: *de Volkskrant*, 28 mei 2019 (www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/klimaatwet-zeilt-moeiteloos-door-eerste-kamer).
- Vos, M. de en B. van der Lelij (2018). *Opinieonderzoek Klimaatakkoord*. Beknopte versie, in opdracht van Stichting Natuur en Milieu. Amsterdam: Motivaction. Geraadpleegd dd 30-1-2019 via <https://www.natuuren-milieu.nl/wp-content/uploads/2018/10/181030-Rapport-Klimaatakkoord.pdf>.

- Vringer, K. en C. Carabain (2019). *Maatschappelijk draagvlak voor transitiebeleid. Een verkennend onderzoek naar de legitimiteit van transitiebeleid rond energie en circulaire economie. Achtergrondstudie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VR0M (2010). *Energiegedrag in de woning. Aanknopingspunten voor de vermindering van het energieverbruik in de woningvoorraad*. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Welsch, H. en J. Kühling (2009). Determinants of pro-environmental consumption: The role of reference groups and routine behavior. In: *Ecological Economics*, jg. 69, nr. 1, p.166-176.
- Woudstra, R., S. Schöne, K. Notten, A. Koers en R. Rieveld (2018). *Klimaatakkoord 2018. Maatschappelijke acceptatie en participatie. Het betrekken van burgernetwerken bij het tot stand komen van het nieuwe klimaatakkoord*. Geraadpleegd mei 2019 via www.npbo.nl/wp-content/uploads/2018/08/Eindrapport-raadplegen-burgernetwerken-KEA.pdf.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (rapport 88).
- Wüstenhagen, R., M. Wolsink en M. Bürer (2007). Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept. In: *Energy Policy*, jg. 35, p. 2683-2691.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2019

- 2019-1 *Werk en mantelzorg. Kwaliteit van leven en het gebruik van ondersteuning op het werk* (2019). Alice de Boer, Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0904 9 (pdf)
- 2019-2 *Opgestaan, plaats vergaan ... Uitstroom van vrouwen en mannen in leidinggevende functies* (2019). Ans Merens. ISBN 978 90 377 0907 0 (pdf)
- 2019-3 *Zorgen voor thuiswonende ouderen. Kennissynthese over de zorg voor zelfstandig wonende 75-plussers, knelpunten en toekomstige ontwikkelingen* (2019). Mirjam de Klerk, Debbie Verbeek-Oudijk, Inger Plaisier en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0908 7 (pdf)
- 2019-4 *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders* (2019). Emily Miltenburg, Jaco Dagevos en Willem Huijnk (red), Nathalie Boot en Zoë Driessen (CBS), Sanne Noyon en Mieke Maliepaard (WODC), Jaco Dagevos, Roxy Damen, Willem Huijnk en Emily Miltenburg (SCP), Ellen Uiters en Alet Wijga (RIVM). ISBN 978 90 377 0910 0 (pdf)
- 2019-5 *Informeel zorg ontvangen en verlenen: is de context van invloed?* (2019). Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0909 4 (pdf)
- 2019-7 *Grenzen aan een leven lang leren* (2019). Ralf Maslowski. ISBN 978 90 377 0913 1 (pdf)
- 2019-8 *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie? Een verkenning met enquêtes, een onlinedialoog en focusgroepen* (2019). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0914 8 (pdf)
- 2019-9 *Publiekssamenvatting Legitimiteit en pensioenhervormingen. Vignettenstudie naar voorkeuren voor het pensioenstelsel van zelfstandigen en werknemers* (2019). Martin Olsthoorn. ISBN 978 90 377 0915 5 (pdf)
- 2019-10 *Denkend aan Nederland: Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays* (2019). Red.: Sjoerd Beugelsdijk (RUG), Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0916 2 (pdf)
- 2019-11 *Wonen met zorg* (2019). Inger Plaisier en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0919 3 (pdf)
- 2019-12 *Onder de pannen zonder gas? Woningeigenaren en hun afwegingen voor aardgasvrije alternatieven* (2019). Anja Steenbekkers en Samantha Scholte. ISBN 978 90 377 0920 9 (pdf)
- 2019-13 *Kansen op sportieve groei. Een verklarend model van sportdeelname* (2019). Annet Tiessen-Raaphorst, Isolde Woittiez, Frieke Vonk en Ine Pulles (Mulier Instituut). ISBN 978 90 377 0922 3 (pdf)
- 2019-14 *De sociale staat van Nederland* (2019). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0923 0 (pdf)

Digitale publicaties 2019

Trends in de ouderenzorg 2018-2030 (infographic). Mirjam de Klerk, Debbie Verbeek-Oudijk, Inger Plaisier en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0911 7, publicatiedatum 17-4-2019

Arbeidsmarkt in kaart: wel- en niet-werkenden – editie 1 (cardstack). Edith Josten, Wil Portegijs, Ans Merens en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0917 9, publicatiedatum 28-6-2019

Armoede in kaart 2019 (cardstack). Stella Hoff, Benedikt Goderis, Bart van Hulst en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0926 1, publicatiedatum 3-9-2019

De sociale staat van Nederland 2019 (infographic). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Jeanet Kullberg en Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0924 7, publicatiedatum 10-9-2019

Overige publicaties 2019

Burgerperspectieven 2019 | 1 (2019). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0906 3

Burgerperspectieven 2019 | 2 (2019). Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen, Sjoerd Kooiker en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0918 6

SCP-publicaties 2018

2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2

2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5

2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns en Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1

2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuiper, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)

2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handeseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)

2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5

2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)

2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9

2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)

2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)

2018-11 *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld* (2018). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0868 4 (pdf)

2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)

2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1

2018-14 *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (2018). Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard (WODC) en Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0869 1

- 2018-15 *Tijdelijk werk geven. Invloed van laagconjunctuur en langdurende ziektegevallen* (2018). Edith Josten en Jan Dirk Vlasblom. ISBN 978 90 377 0870 7 (pdf)
- 2018-16 *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking* (2018). Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (VU AMSTERDAM). ISBN 978 90 377 0874 5
- 2018-17 *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg* (2018). Mariska Kromhout, Nora Kornalijnslijper en Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978 90 377 0875 2
- 2018-18 *An international comparison of care for people with intellectual disabilities. An exploration* (2018). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Lisa Putman en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0871 4 (pdf)
- 2018-19 *Van sociale werkvoorziening naar Participatiewet. Hoe is het de mensen op de Wsw-wachtlijst vergaan?* (2018). Klarita Sadiraj, Stella Hoff en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0880 6 (pdf)
- 2018-20 *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen* (2018). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0878 3 (pdf)
- 2018-21 *Kijk op kinderopvang. Hoe ouders denken over de betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van kinderopvang* (2018). Anne Roeters en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0876 9 (pdf)
- 2018-22 *Verdeeldheid en verbinding. Terugblik op de rol van de civil society bij de komst van vluchtelingen* (2018). Wouter Mensink. ISBN 978 90 377 0882 0 (pdf)
- 2018-23 *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten* (2018). Cok Vrooman, Edith Josten, Stella Hoff, Lisa Putman en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0881 3
- 2018-24 *Het culturele leven. Hoe 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's* (2018). Andries van den Broek en Yvette Gieles. ISBN 978 90 377 0890 5 (pdf)
- 2018-25 *De sociale staat van Nederland 2018. Hoofdpijnen* (2018). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0886 8
- 2018-26 *Eritrese statushouders in Nederland. Een kwalitatief onderzoek over de vlucht en hun leven in Nederland* (2018). Leen Sterckx, Merhawi Fessehazion, m.m.v. Bet-El Teklemariam. ISBN 978 90 377 0888 2
- 2018-27 *LHBT-monitor 2018. De leefsituatie van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen in Nederland* (2018). Gabriël van Beusekom en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0891 2 (pdf)
- 2018-28 *Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt* (2018). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Evelien Eggink, Anna Maria Marangos en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0895 0
- 2018-29 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt* (2018). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer, Evelien Eggink, Anna Maria Marangos en Ingrid Ooms. ISBN 978 90 377 0896 7
- 2018-30 *De SCP-methode voor het meten van armoede. Herijking en revisie* (2018). Benedikt Goderis, Bart van Hulst, Jean Marie Wildeboer Schut en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0900 1 (pdf)
- 2018-31 *Rapportage sport 2018* (2018). Hugo van der Poel (Mulier Instituut), Resie Hoeijmakers (Mulier Instituut), Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0893 6
- 2018-32 *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke geloofsvrijheid* (2018). Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0894 3
- 2018-33 *Ons geld. Vrouwen en mannen over het belang van inkomen en economische zelfstandigheid voor vrouwen* (2018). Wil Portegijs. ISBN 978 90 377 0889 9
- 2018-34 *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met de kwaliteit van leven* (2018). Anne Roeters (red.). ISBN 978 90 377 0899 8

Digitale publicaties 2018

- Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018
- Een (on)gezonde leefstijl* (card stack). Stéfanie André (RU), Gerbert Kraaykamp (RU), Roza Meuleman (RU). ISBN 978 90 377 0879 0, publicatiedatum 10-7-2018
- De sociale staat van Nederland 2018* (card stack). Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Cretien van Campen en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0885 1, publicatiedatum 11-9-2018
- (Un)healthy lifestyles. Education as a dividing line* (card stack). Stéfanie André (RU), Gerbert Kraaykamp (RU), Roza Meuleman (RU). ISBN 978 90 377 0897 4, publicatiedatum 22-10-2018
- Publiek voorzien. Ontwikkelingen in de uitgaven en dienstverlening van 27 publieke voorzieningen* (digitaal gelaagd rapport). Evelien Eggink, Ingrid Ooms, Lisa Putman, Michiel Ras, Ab van der Torre en Sytske Wierda. ISBN 978 90 377 0892 9, publicatiedatum 6-11-2018
- Armoede in kaart 2018* (cardstack). Stella Hoff, Benedikt Goderis, Bart van Hulst en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0902 5, publicatiedatum 23-11-2018
- Emancipatiemonitor 2018* (cardstack). Wil Portegijs (SCP) Marion van den Brakel (CBS) ISBN 978 90 377 0901 8, publicatiedatum 14-12-2018

Overige publicaties 2018

- Burgerperspectieven 2018* | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0865 3
- Burgerperspectieven 2018* | 2 (2018). Josje den Ridder, Evelien Boonstoppel en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0877 6
- Burgerperspectieven 2018* | 3 (2018). Josje den Ridder, Paul Dekker en Evelien Boonstoppel. ISBN 978 90 377 0883 7
- Burgerperspectieven 2018* | 4 (2018). Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen en Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0898 1
- Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving* (2018). Wiljan van den Berge, Jan Dirk Vlasblom, Jos Ebregt, Lisa Putman, Jochem Zweerink en Marloes de Graaf-Zijl. ISBN 978 90 377 0887 5 (pdf)